

Чернігівський промислово - економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора з НР
_____ С.В.Бондаренко
_____ 2016 р.

**Методичне забезпечення лекційних занять
з дисципліни ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ
(філософія, релігієзнавство)
для студентів спеціальності**

5.02020701 «Дизайн»

Розглянуто і схвалено
на засіданні циклової
комісії гуманітарних
та соціально-економічних
дисциплін

Протокол № 2 від 20.09. 2016р.

Голова циклової комісії Л.М.Чубич

2016 р.

Семінарське заняття № 1

Тема: Філософія Середньовіччя.

Мета: ознайомити із загальними особливостями середньовічного типу філософствування, основними етапами розвитку середньовічної філософії, проблематикою середньовічної філософії; навчити проводити порівняння античного типу культури та філософії із середньовічним; виявити позитивні і негативні риси у середньовічному світосприйнятті, показати роль середньовічної філософії у становленні сучасної науки.

Методи: словесний

План:

- 1 Причини та зміст радикальних змін у європейському світогляді при переході від античної епохи до Середньовіччя.
- 2 Роль християнської патристики у формуванні ідейних засад середньовічного світобачення. Провідні проблеми апологетики та патристики.
- 3 Схоластика та містика як напрями середньовічної філософії. Вихідні ідеї та представники середньовічних напрямів схоластики і містики.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

абсолют, душа. Ієрархія, теологія, геоцентризм, апологетика, патристика, схоластика, містика.

Теми рефератів:

- 1 Східна та західна патристика: порівняльна характеристика.
- 2 Сучасне значення провідних ідей християнської патристики.
- 3 Вплив ідей візантійської патристики на культуру Київської Русі.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

реферати, підручник, філософський словник, вислови філософів, портрети філософів, схеми.

Література:

- 1 Блинников Л.В. Великие философы: Учебный словарь – справочник.- М., 1997.
- 2 Горбачев В.Г. История философии. Брянск, 2000.
- 3 История философии в кратком изложении. М., 1991.
- 4 История философии: Запад-Россия- Восток. В 3 т. М., 1996.
- 5 История философии для вузов / А.Н.Волков, В.С. Горнев. М., 1997.
- 6 Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії. Львів, 2001.
- 7 Коплстон Ф. Історія середньовічної філософії. К., 1997.
- 8 Петрушенко в.Л. Формування вихідних засад середньовічного філософствування. Львів, 2000.
- 9 Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997.

Середньовіччя— це період зародження і розвитку феодальних відносин, епоха панування релігійного світогляду.

На початку VI ст. християнство з форми протесту поневолених і знедолених людей, перетворилася на державну, офіційно визнану релігію Римської імперії. Разом з цим поступово формується нова філософія, яка спиралась на фундаментальні ідеї Святого письма.

Філософія епохи середньовіччя мала цілком релігійний характер і відігравала роль «служниці теології». Теологія (від грец. «теос» - Бог, «логос» - вчення, слово) – вчення про Бога, богослов'я, що спирається на священні тексти божественного одкровення.

Риси середньовічного християнського світосприйняття:

1. По-перше, теоцентризм— ідея єдиного Бога-творця як центральна для християнського світогляду і філософії. Християнство відкинуло всі форми політеїзму (багатобожжя), і проголосило концепцію єдиного Бога.
2. Теоцентричність християнського світогляду доповнюється антропоцентризмом - уявленням про людину як центр створеного світу, як «вінця творіння», тоді як для космоцентризму античності людина є частиною Всесвіту.
3. У християнському світогляді утверджується ідея творіння «з ніщо»(так званий«креаціонізм»). Бог творить з небуття, а не «породжує» світ з першоматерії, як це уявлялось у міфології та філософських вченнях минулого.
4. У середньовічному світогляді панує ідея духовності, тобто вперше в історії людства акцент уваги на людину як на особистість, як на духовну, а не тільки природну істоту. Духовність виявляє себе як міра причетності людини до Бога. Християнство відкриває ще один «вимір» людського існування – дух.
5. Християнство відкриває віру як особливий стан людської душі, вона є впевненістю, що по той бік видимого світу є світ божественного буття. Це є ще однією ознакою релігійного світогляду:«**подвоєння**»світу на духовний і тілесно-матеріальний.

Періоди середньовічної філософії:

- Зародження і розвиток християнської філософії (апологетики і патристики) в умовах античності (III-V ст.)
- Ранній період європейської схоластики (VI – IX ст.)
- Розквіт схоластичної філософії (IX – XIII ст.)
- Пізня схоластика (XIII – XIV ст.)

Початок середньовічному етапу розвитку філософсько-теологічних ідей поклали так звані апологети, або захисники церкви і християнських ідей. Найвідоміші представники апологетики – Юстин Мученик (II ст.) і Квінт Тертуліан (II-III ст.).

Християнське одкровення, вважав Тертуліан, скасовує «мудрість світу цього». Віра не потребує раціонального обґрунтування: «Вірую, бо це абсурдно». Духовна чистота – той шлях, який веде до істини віри, часто всупереч доказам розуму.

На початку IV ст. християнська церква стає державною в Римській імперії, Нікейський собор 325 року затверджує символ християнської віри. Відтепер потрібно було систематизувати християнське віровчення, обґрунтувати. Ці завдання вирішувалися «отцями церкви», видатними богословами, упродовж III-VIII ст. Твори святих отців церкви сформували так звану патристичну літературу (від латинського «патер» - батько), а період їх творчості назвали періодом патристики. Розрізняють східну (грецькомовну) і західну (латиномовну) патристику. На сході найбільш видатними представниками патристики стали Григорій Богослов, Василій Великий, Григорій Нисський (IV ст.), Діонісій Ареополіт (V-VI ст.), Іоан Лествічник (VII ст.), Максим Сповідник (IV-VII ст.). Західна патристика представлена іменами Амвросія, Ієроніма, Аврелія Августина (IV ст.). Основну увагу отці церкви приділили богословським питанням (проблемі божественної Трійці, співвідношення божественної і людської природи Христа, проблеми богопізнання).

Августин (354-430 рр.), спираючись на принципи платонізму та неоплатонізму, систематизував християнський світогляд. Протиріччя людської душі, зв'язок людини з Богом, проблема добра і зла, історичного часу і вічності, сенсу історії – ось проблеми, які цікавили його понад усе.

Основним змістом життя, за Августином, є прагнення до щастя, щастя ж полягає у богопізнанні. Пізнання Бога і самопізнання людини взаємопов'язані у концепції Августина. Сутність людської душі – воля, а не розум, тобто здатність робити вільний вибір. Свобода волі – і великий дар, і велике випробовування для людини. Бог як абсолютне добро і любов створив світ чистим, вільним від зла. Зло увійшло у світ внаслідок гріхопадіння. Зло – це вільний вибір людини і вона несе за нього відповідальність.

Розглядаючи проблему співвідношення віри і розуму, Августин віддає перевагу вірі, але не відкидає значення розуму, який потрібен для сприйняття християнського віровчення. «Вірую, щоб розуміти» - теза Августина. Августину здається безглуздим схоластичне питання «що було до створення світу?» У божественній сутності не може бути «до» і «після», тут є вічне «тепер», тому людина повинна орієнтуватися на вічність. У творі «Про

місто Боже» Августин зробив спробу створення філософсько-історичної концепції, де уся людська історія – це боротьба двох «царств» - «міста Божого» і «міста земного».

Схоластика (від лат. «схоле» - школа, навчання) – особливий тип філософування, підкорений теології і орієнтований на формально-логічне обґрунтування основних догматів християнського віровчення. Схоласти розробили витончену техніку логічного міркування, спираючись на логіку Арістотеля, тоді як західна патристика орієнтувалась на філософію Платона. Арістотель стає провідним авторитетом католицької церкви, а основні положення його творів (узгоджені Фомою Аквінським з християнством) були практично перетворені у догми католицької віри. До основних представників західноєвропейської схоластики належали І.С.Еріугена (IX ст.), Ансельм Кентерберійський (XI-XII), П'єр Абеляр (XI), Фома Аквінський (XIII ст.), Уільям Оккам (XIII – XIV ст.).

Центральною проблемою схоластичної філософії стає проблема співвідношення віри і розуму. Схоластику особливо цікавила проблема виправдання християнських догматів засобами людського розуму.

Проблема співвідношення віри і розуму у середньовічній філософії має три основних варіанти свого вирішення:

- Апологети і представники містичного напрямку середньовічної філософії стверджували абсолютну несумісність віри і розуму.
- Прагнення примирити розум і віру, раціональне пізнання і божественне одкровення (Августин, Фома Аквінський).
- Твердження вирішального значення розуму, притаманне переважно мислителям пізньої схоластики (П'єр Абеляр).

Уся проблематика середньовічної філософії, у тому числі проблема універсалій, або загальних понять, так чи інакше була підпорядкована основній проблемі. Проблема універсалій була відома ще з часів античності. Як існує загальне? Це було гострим питанням як для Платона, так і для Арістотеля, на яких спиралися мислителі середньовіччя. У Платона загальне (ідеї, сутність речей) існувало поза конкретними одиничними речами. Для Арістотеля загальне міститься у самих одиничних речах, і не може існувати окремо від них. Для схоластичної філософії проблема універсалій набула особливого значення, пов'язаного насамперед з проблемою Трійці. Як співвідносяться три постаті у єдиному Бозі? Інакше кажучи, як співвідносяться між собою одиничне та загальне? Це стало предметом суперечки між двома позиціями з цього питання –реалізмом та номіналізмом...

Номіналізм (лат. Ім'я) – різновид середньовічної схоластики, що заперечує онтологічне значення універсалій(загальних понять), і таким чином,

стверджує, що універсалії, якщо і існують, то лише у мисленні (поміrkований номіналізм). Крайній номіналізм повністю заперечує буття загальних понять (Расцелін (ХІст.), Уільям Оккам, Іоган Бурідан та інші).

Реалізм (лат. – речовий, дійсний) – протилежний номіналізму напрям середньовічної філософії, який з'ясовує реальний статус універсалій(загальних понять), тобто питання про їхнє об'єктивне існування. Відрізняють крайній реалізм поміrkований. Представники крайнього реалізму, наприклад, Іоанн Скот Еріугена(ІХ ст.), вважали, що універсалії існують ідеально, до речей. З точки зору поміrkованого реалізму Фоми Аквінського(1225-1274), вони існують, як суттєві значення до і після речей, як поняття про них у розумі суб'єкта (людини, яка знає).

Фома Аквінський– центральна постать схоластичної філософії Західної Європи. Теологічна діяльність Фоми полягала у перегляді вчення Арістотеля у дусі католицизму, а саме, він намагався створити таку доктрину, яка б давала можливість контролю над філософським і науковим пізнанням з боку церкви. Філософія повинна бути лише «служницею теології».

Семінарське заняття № 2

Тема: Філософія Нового часу.

Мета: показати, в чому проявлялася справжня новизна нової історичної епохи, якими були основні змістові наголоси у новоевропейському світогляді, розкрити зв'язок між основними напрямками новоевропейської філософії, пояснити принципіві новації у філософських ідеях цієї епохи.

Методи: словесний

План:

- 1 Основні риси філософії Нового часу. Наукова революція 17 ст.
- 2 Емпіризм і гносеологія Ф.Бекона, Т.Гоббса.
- 3 Дуалізм і раціоналізм Р.Декарта, пантеїзм Спінози, монадологія В.Лейбніца.
- 4 Суб'єктивний ідеалізм і агностицизм (П.Бейль, Д.Берклі, Д.Юм).
- 5 Французькі матеріалісти 18 ст.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

Деїзм, здоровий глузд, об'єкт і суб'єкт, закон, субстанція, релігія і моральність.

Теми рефератів:

- 1 Сутність та причини утвердження механістичного світогляду в Європі Нового часу.
- 2 Мислення «здорового глузду» та його філософська оцінка.
- 3 Філософські ідеї Просвітництва та їх сучасне значення.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
навчальний посібник, філософський словник, вислови філософів, портрети філософів, схеми.

Література:

- 1 Гусев В. Західноєвропейська філософія 15-18 ст. К., 1995.
- 2 История философии в кратком изложении. М., 1991.
- 3 Бекон Ф. Сочинения: В 2 т. М., 1972.
- 4 Гельвеций К. О человеке, его умственных способностях и воспитании // Соч. в 2-х томах. Т.2. М., 1974.
- 5 Декарт Р. Сочинения: В 2 т. Т.1. М., 1989.
- 6 Дидро Д. Мысли к объяснению природы. Разговор Деламбера с Дидро // Избранные философские произведения. М., 1956.
- 7 Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. К., 1998.
- 8 Татаркевич Вл. Історія філософії. Т.2. Львів, 1999.
- 9 Таранов П.С. Золотая философия. М., 1999.
- 10 Юм Д. Трактат про природу людини. К., 1995.

Періодом Нового часу (XVII ст.) розпочинається класична філософія, її основними представниками є Ф.Бекон, Р.Декарт, Г.Гобс, Б.Спіноза, Дж.Лок, Г.Лейбніц, Дж.Берклі, Д.Юм, Б.Паскаль.

Наприкінці XVII-XVIII ст. в Європі поширюється просвітницький ідейний рух. Філософія епохи Просвітництва XVIII ст. представлена іменами Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є, Д.Дідро, П.Гольбаха, Ж.Ламетрі, К.Гельвеція, І.Гердера, Г.Лесінга та ін.

Наука і проблема пізнання (гносеологія, логіка, методологія) утворюють ядро всієї філософської проблематики класичної філософії. Ідейним джерелом класичної філософії стали антична філософія і християнське вчення, а завершення критичної спрямованості в головній ідеї класичної філософії XVII-XIX ст. – ідеї раціонального панування людини над природою і суспільством. Основною рисою європейської класичної філософії стає раціоналізм як загально світоглядна позиція. Наука проголошується вищою формою теоретичного знання, а розум – верховною інстанцією і головним авторитетом.

Філософія Нового часу, якою розпочинається період західноєвропейської класики, має свої особливості. XVII ст. визначається в історії як період промислового перевороту, пов'язаного з виникненням машинного виробництва, і як час наукової революції.

Наука, що приходить на зміну вірі і релігії, починає домінувати у культурі і стає основним предметом філософських досліджень новочасної філософії XVII ст. Якщо в центрі проблематики схоластичної філософії була проблема співвідношення віри і розуму, то в Новий час – розуму і природи, проблема осягнена людиною закономірностей природи і можливості раціонального панування над нею.

Філософія XVII ст. осмислює новий образ природи людини, що утверджується в культурі того часу. Якщо ренесансне відношення до природи було переважно художнім, навіть пізнання розумілося як споглядання природних таємниць, то в XVII ст. природа позбавляється божественного сенсу і перетворюється на об'єкт корисних намірів і цілей, навіть на об'єкт насильства з боку людини. Віднині головна мета щодо природи – панування над нею, поставити природу на службу людським потребам. Перемагає установка на прагматичні цінності, на досягнення успіху і влади. Метою пізнання стає вже не мудрість, а оволодіння природою, «Знання – сила».

Особливістю філософії XVII ст. стає механістичний підхід до розуміння світу і людини. Він утверджується завдяки ньютонівській механіці – теорії, на той час зразкової і бездоганної як в емпіричному, так і в математичному плані. Здавалося, що розгадку великого задуму всесвіту знайдено; природа виявилася досконалим образом впорядкованим механізмом, який підпорядкований математичним законам і доступний науковому пізнанню. Всесвіт складається з матеріальних частинок, що рухаються у нескінченному просторі.

Змінюється і бачення ролі Творця. Поряд з пантеїзмом (ототожненням Бога і природи) поширюється концепція деїзму, де Бог уявляється великим математиком, архітектором світобудови. Створюючи світ, Бог визначає механістичні закони його руху, але після того він вже не втручається у природні події, система існує і рухається сама по собі, відносно незалежно від Творця.

Людина у механістичній картині світу розуміється як частина, фрагмент природного механізму, і тому вона абсолютно залежна від фізичних законів, підкорена жорсткому і незламному причинному порядку природи. Більше того, самі люди починають розглядатися як певні механізми, автомати. Механіцизм є не тільки спрощеним, а тому і спотвореним баченням складних світоглядних проблем, він веде до дегуманізації самої філософії. Якщо епоха Середньовіччя і Відродження підносили людину (хоча і по різному), розглядаючи її як «образ і подобу Божу», як «вінець творіння», то філософія Нового часу зводить її до механізму, машини, автомату. Філософія XVII ст. виявила свою неспроможність в розв'язанні проблеми людського

існування. Найбільший внесок був зроблений нею в галузі гносеології і методології науки.

У центрі уваги філософії Нового часу постало природознавство, а основною проблемою стала проблема методу науки, методу який би заперечував достовірність, обґрунтованість наукового знання. Значимість і гострота цієї проблеми викликала появу двох основних напрямків в філософії XVII ст. – емпіризму і раціоналізму.

Потрібно зазначити, що термін «раціоналізм» має широке і вузьке значення. У широкому значенні раціоналізм є певною світоглядною позицією, вірою в людський розум, в силу, авторитет і особливу роль науки в соціальному прогресі. У такому значенні раціоналізм притаманний всій класичній філософії. Протилежним йому поняттям є «ірраціоналізм»- заперечення існування логічного, закономірного початку у світі, заперечення або обмеження можливостей розуму в пізнанні. Ірраціоналізм стає провідною рисою багатьох філософських вчень XX століття, набувши назви «некласичних». Але є більш вузьке значення терміну «раціоналізм», воно стосується лише одної з теоретично-пізнавальних проблем, і в цьому аспекті протилежним поняттям тут виступає «емпіризм».

Раціоналізм та емпіризм розділяє різна позиція щодо ролі значимості та теоретичної цінності чуттєвого пізнання з його методами, з одного боку, і логічно-раціонального пізнання – з іншого. Пізнавальний процес є нерозривною єдністю чуттєвого та раціонального пізнання. Абсолютизація людських почуттів або мислення веде до крайностей емпіризму чи раціоналізму.

Раціоналісти (від лат. «розум») джерелом і критерієм достовірного знання вважали розум. Ідеї та принципи розуму закладені, на їх думку, у загальних поняттях, у правилах логіки і в законах математики. Філософи-раціоналісти XVII ст. виходили, основним чином, з математичного знання. Саме воно, на їх думку, гарантує необхідність, універсальність наукових знань. З результатами чуттєвого досвіду можна сперечатися (бо чуття часто обманює нас), тоді як закони логіки і математики доводять абсолютно переконливо і тому повинні бути покладені в основу науки. Стверджуючи, що логіка людського мислення, принципи розуму однакові у всіх людей, філософи-раціоналісти Нового часу проголошували існування так званих «природних ідей», потенцій і задатків мислення, незалежно від чуттєвого досвіду. Засновником раціоналістичного напрямку в теорії пізнання Нового часу став французький філософ і математик Рене Декарт, а його найбільш видатними послідовниками – голландський філософ Б.Спіноза і німецький філософ Г.Лейбніц.

Емпіристи(від лат. «досвід») головну роль відводили чуттєвому пізнанню, досвіду, експериментальному дослідженню конкретних фактів. У пошуку аргументації своєї позиції вони звернулися не стільки до математики, скільки до досвідного природознавства. Пояснюючи обов'язковий і загальний характер наукових істин, вони наполягали на однаковості досвіду у всіх людей. Розум, раціональне пізнання філософи-емпірики трактували як комбінацію, сполучення чуттєво-досвідного матеріалу. Розум вважали вони, у принципі нічого нового не додає до змісту знання. «Немає нічого в розумі, чого перед тим не було у відчуттях»- таким є основоположний принцип емпіризму. Емпірична традиція найбільш яскраво представлена в англійській філософії, започатковує її Френсіс Бекон, а продовжують і розвивають Т. Гобс, Дж. Лок, Дж. Берклі, Д. Юм.

Ф. Бекон першим в європейській філософії Нового часу звертається до проблеми методології наукового пізнання. Основним своїм завданням він вважав пошук нового способу використання розуму для пізнання природи. Користуючись новим методом пізнання, наука повинна примножити могутність та владу людства над природою. У своєму творі «Новий Органон» Ф. Бекон називає власне вчення «вченням про очищення розуму», підкреслюючи його критичну спрямованість. Бекон робить критичне дослідження меж і можливостей розуму, який (тобто розум) не гарантований від помилок «ідолів пізнання». У своєму відомому вченні про ідоли або привиди розуму Бекон дає типологію людських заблуджень, вказує на причини помилок в процесі пізнання. Щоб очистити розум, звільнити його від ідолів, потрібно було озброїти його новими методами пізнання, укріпити чуттєвим досвідом.

На противагу схоластиці з її формально-логічним методом, Ф. Бекон звертається до чуттєвого, досвідно-експериментального пізнання конкретних фактів. «Найкращим з доведень, - переконаний Бекон, - є досвід, якщо він коріниться в експерименті». Він пропонує новий метод – метод індукції. Індуктивний метод є таким методом пізнання, який веде від часткового, чуттєво-досвідного знання про окремі факти та явища природи до загальних висновків (які можуть бути викладеними у формі загального правила, форми, закону, концепції, теорії). Розроблена беконією індуктивна методологія стала відправним пунктом для розробки індуктивної логіки.

Рене Декарт став засновником раціоналістичної традиції, першим опонентом методологічної позиції Ф. Бекона. Центральне місце в його філософській творчості займала проблема обґрунтування достовірності знання. Саме цій проблематиці присвячені його твори «Розміркування про метод» і «Основи філософії». Декарт привернув увагу до розуму і самосвідомості. Чуттєвий досвід, на думку Декарта, не може дати гарантованого достовірного знання, тоді як математика з її простими і чіткими раціональними принципами може служити гарантом необхідного і загально визнаного знання. Філософське

вчення Декарта про метод і є узагальненням досвіду застосування математики в науці. Сумніватися можна у всьому, але єдине, що не залишається безсумнівним для Декарта, – впевненість у власному існуванні, яка випливає з самого факту мислення. «Я мислю, отже, я існую» – стає тим вихідним положенням, яке є граничною основою достовірності знання. Це означає, що істина засвідчується тільки розумом, останнім критерієм істини є ясність і виразність думки. Декарт переконаний, що всім людям притаманне «природне світло розуму». Але люди, маючи розум, не завжди вміють правильно ним скористуватися. Для цього потрібен правильний метод пізнання. Основними правилами методу є:

-починати з простого знання;

-прості і ясні уявлення потрібно систематизувати, а заплутані уявлення аналізувати, розкладаючи на прості елементи;

-мислення має бути чітко організованим, воно повинно зберігати безперервність умовиводів.

Правила філософського методу Декарта ґрунтуються на двох основних принципах – на принципі інтелектуальної інтуїції та принципі дедукції. Методологічне вчення Декарта тісно пов'язане з його онтологією, з вченням про граничні основи буття. Світ у філософській системі Декарта має певну ієрархію і розподіл. Декартова позиція є позицією дуалізму, подвоєння світу на дві реальності, що існують незалежно одна від одної. Філософія стане зразком математичного знання, якщо встановити основоположні філософські аксіоми. Спробу побудувати філософську систему на основі геометричного методу зробив Б.Спіноза.

XVIII століття в європейській історії називається епохою Просвітництва. Ідеологія Просвітництва продовжує ідейні та культурні тенденції Нового часу. Основний зміст Просвітництва був визначений раціоналістичним світоглядом з його культом розуму, критикою всіх основ феодального суспільства та ідею вдосконалення людини і суспільства.

Просвітницька ідеологія виникає як теоретичне обґрунтування прагнень та інтересів буржуазного суспільства в його боротьбі з феодалізмом. І хоча Просвітництво XVIII століття було загальноєвропейським явищем (в Англії його представляли Лок, Голанд, у Німеччині – Лесінг, Герде, молоді Кант і Фіхте), але найбільш яскраво просвітницький рух виявив себе у Франції, де він став своєрідною ідейною підготовкою і виправданням Великої французької революції. Представники французького Просвітництва – Вольтер, Руссо, Дідро, Ламетрі, Монтеск'є, Гельвецій, Гольбах, Кондорсе та інші.

На відміну від філософії Нового часу, у центрі якої була ідея раціонального панування законів природи, а тому – гносеологічні і методологічні проблеми науки, філософія Просвітництва звертається до суспільних і гуманістичних проблем. Просвітники поставили собі за мету створення таких суспільних відносин, які б відповідали вимогам розуму, принципам справедливості, свободи, рівності, братерства. Предметом дослідження стало коло таких проблем: проблема людини, її історичної діяльності, її прав, політичних свобод, проблема історичного прогресу, ідея вдосконалення суспільства, природа та призначення релігії, моральні та правові аспекти людського існування.

Філософія Просвітництва ґрунтується на переконанні, що в історії все трапляється так же закономірно, як у природі. Ідея створення справедливого суспільства потребує відкриття його законів. Майбутнє суспільство, щоб бути дійсно розумно побудованим, повинно було відповідати «природним» законам історії, звідси поява ідеї історичного прогресу в філософії XVIII століття, тобто розвитку людського суспільства по висхідній. Засіб вдосконалення суспільства просвітники вбачали в освіті і вихованні, у розвитку культури і науки, у моральному вихованні народу. Причому для просвітницької ідеології був характерним поділ суспільства на народну масу, яку потрібно було просвітити і виховувати й «еліту», інтелігенцію, яка знає, у чому полягають розумні засади майбутнього суспільства і що саме потрібно для свободи, щастя і благополуччя народу. Критику феодальних відносин і деспотичних форм правління просвітники почали з критики теологічної доктрини історичного процесу. Використовуючи поширену у XVII-XVIII століттях концепцію деїзму, вони дійшли до висновку про обмежений характер божественного впливу на людську історію. Бог як творець і першопричина світу визначає порядок і закономірність світу, але далі вже не втручається у закономірний перебіг подій, саме тому історичний прогрес суспільства залежить вже не стільки від волі Бога, скільки від діяльності і творчості людей.

На противагу схоластично-теологічному розумінню історії, просвітники висувають раціоналістичні версії суспільного розвитку. Так, Монтеск'є стверджував, що історія є природним процесом, обумовленим географічним положенням і природними умовами існування суспільства. Вченню про божественне походження влади просвітники протиставляють теорію «суспільного договору», апелюючи до природних прав людини, до права народу на вільний вибір власної долі, до права захищати засобами державної влади своє життя, свободи, приватну власність. Руссо у своєму творі «Про суспільний договір» писав, що там, де держава зловживає владою, громадяни мають право розірвати договір з державою, скинути її владу.

Проблема політичної і правової свободи громадян стає однією з центральних тем обговорення ідеології Просвітництва, саме у цей період

виникає концепція прав людини, на яку спирається сучасна правова система демократії. Просвітництво XVIII століття виявило тяжіння до матеріалізму та атеїзму. Безумовно, не всі просвітники зайняли відверто атеїстичну позицію, як Дідро, Гольбах та інші. Але всі французькі філософи піддавали критиці релігійні забобони і релігійний фанатизм, догматизм і нетерпимість церкви. Влада церковної ієрархії, на їх думку, стала реакційною силою, головною перепорою для розвитку цивілізації, науки і освіти. Вольтер та інші прихильники деїзму, висунули ідею «природної релігії розуму». Стверджуючи існування природної релігійності людини, універсальності релігійної свідомості, вони шукали коріння і обґрунтування релігії не в одкровенні, а в розумному порядку і законі Всесвіту, через пізнання якого людина осягає і божественний сенс буття. Філософи-просвітники підкреслювали соціальне призначення релігії, її функцію засобу для підтримки соціального порядку і зберігання моральності в суспільстві, через божественне покарання...

Французьке Просвітництво представлено цілою плеядою філософів-матеріалістів (Гольбах, Гальвецій, Дідро, Ламетрі), їх погляди значним чином зумовлені механістично-атомістичною картиною світу, яка сформувалася ще в XVII столітті. Уявлення про вічну нестворену матерію, яка перебуває у постійному русі, поєднувалося з ідеєю механістичності людини і світу. У світі панує фатальна необхідність, якій підкорена і людина як частина цього світу. Тому, визнаючи необхідність політичної свободи, французькі філософи фактично заперечували особистісну свободу як вияв творчої сутності людини. У теорії пізнання французький матеріалізм займав сенсуалістичну позицію (від лат. «чуття», «чуттєві сприйняття»), тобто джерелом всіх знань є відчуття.

Семінарське заняття № 3

Тема: Сучасна світова філософія.

Мета: охарактеризувати чинники, які спричинили прояви особливостей філософії у 20 ст.; навчити проводити порівняння основних особливостей філософії 20 ст. та філософії другої половини 19 ст.; пояснити, чим була зумовлена провідна проблематика антропологічних напрямів.

Методи: словесний

План:

- 1 Психоаналіз та неофрейдизм.
- 2 Екзистенціальна філософія та її різновиди.
- 3 Релігійна філософія 20 ст.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: абсурд, верифікація, несвідоме, парадигма, сцієнтизм.

Теми рефератів:

- 1 Вплив ідей філософської антропології на сучасне розуміння людини.
- 2 Вихідні ідеї феноменології Е. Гуссерля.
- 3 Провідні напрями релігійної філософії 20 ст.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

портрети філософів, вислови філософів, підручник, філософський словник, реферати, схеми.

Література:

- 1 Головка Б.А. Філософська антропология: Навч. посібник. К., 1997.
- 2 Зарубіжна філософія 20 століття: Читанка з історії філософії у 6 кн К., 1993.
- 3 Малахов В.С. До характеристики герменевтики як способу філософствування //Філософ. І соціол. думка. 1991. № 6 .
- 4 Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.2. К.: Основи, 1994.
- 5 современная западная философия: Словарь. М., 1991.
- 6 Татаркевич В. Історія філософії. Т. 3. Львів. 1999.
- 7 Філософія: Навч. посібник / Бичко І.В. та ін. К., 1994.
- 8 Фрейд з. Психология бессознательного. М., 1990.
- 9 Хюбшер А. Мыслители нашего времени: Справочник по философии Запада 20 века. М., 1994.

Початок свідомості сучасної світової філософії датують або кінцем ХІХ, або 20-ті роки ХХ століття, період зростання «некласичних» тенденцій. На перший план поступово виступають ірраціоналістичні концепції, але і в межах класичного раціоналізму з'являються вчення (марксизм, позитивізм О.Конта), які проголошують розрив з попередньою філософською традицією.

Сучасна філософія значно розширила спектр філософської тематики, в ній з'явилися нові проблеми, зв'язані з розвитком науки, техніки, з інформаційним вибухом, з появою глобальних проблем, а також нові аспекти проблем, що вважалися традиційними. Це обумовило надзвичайну різноманітність і множинність філософських вчень, концепцій, теорій, напрямків ХХ століття. Фундаментальне питання: чи варто беззастережно відмовлятися від традицій класичної філософії, або ж має йтися про їхній подальший розвиток у нових формах?

Характерною рисою сучасної філософії стає відмова від надмірних амбіцій розуму, від віри у всевладність науки, від ідеї гарантованого соціального прогресу, тобто – перегляд традиції класичного раціоналізму. Критика цієї традиції здійснюється з двох сторін: по-перше, з боку ірраціоналізму, по-друге, з позиції сучасного раціоналізму, що змінив свою форму.

Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і пізнання, то сучасна неklasична філософія стає філософією людини і філософією мови. На перший план виходять проблеми людської суб'єктивності, духовного досвіду людини, світу її повсякденності, проблеми культури та історії, проблеми комунікації, морально-етичної проблеми.

Філософські течії ХХ століття можна розділити на два основних позиційних напрями: ірраціоналістичний; екзистенціально-антропологічний напрям («філософія життя», екзистенціалізм, філософія франкфуртської школи, психоаналітична філософія, персоналізм, філософська антропологія, герменевтика, феноменологія та інше); раціоналістичний, позитивістський орієнтований напрям (неопозитивізм, аналітична філософія, структуралізм тощо).

Найбільш поширеними і впливовими вченнями у ХХ столітті стають ірраціоналістичні вчення. У центрі їхньої уваги – проблеми людського існування. Розум і всі форми раціонального, свідомого у людини проголошуються вторинними, а вирішальне значення у людському житті відводиться інстинкту, волі, інтуїції, вірі, підсвідомому тощо. Своє завдання ірраціоналістична філософія ХХ століття вбачає у визначенні певних духовних орієнтирів, що допомагають людині осмислити власне життя. Питання про сенс людського існування постає тут особливо гостро, у зв'язку з чим згасає інтерес до природи і зростає інтерес до історії.

Ірраціоналізм ХХ століття бере свій початок з «філософії життя», що формується у другій половині ХІХ століття. Основними представниками цієї філософії стали А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей, О. Шпенглер та інші. «Філософія життя» відверто відмовляється від раціоналістичної традиції, пропонує нове бачення світу і людини.

Центральним поняттям стає поняття життя. Світ розуміється тут не як впорядковане і закономірне у своїй основі буття, а як «життєва реальність», те що неможливо осягнути «холодним» розумом, «мертвими», застиглими раціоналістичними схемами та принципами. Життя несе у собі творчій імпульс, воно є вічним потоком, рухомим, мінливим, невизначеним, хаотичним процесом. Тому і людину потрібно розуміти як живу істоту, а не просто як «втільований інтелект», тільки як суб'єкт мислення і пізнання. Зовсім не розум визначає специфіку людини, є більш глибинні основи її суб'єктивності – воля, життєвий порив, прагнення до життя, жадоба могутності тощо. Життєву реальність можна збагнути тільки через інтуїцію, тому філософія повинна свідомо відмежуватись від науки, перетворитися з філософії пізнання на філософію «переживання повноти життя». Основним предметом повинна стати людина, історія, культура.

Започаткував «філософію життя» А. Шопенгауер, але по-справжньому відомим і популярним це вчення стає завдяки творчості німецького філософа Фрідріха Ніцше (1844-1900 рр.), саме його називають «пророком ХХ століття». Він накреслив ті форми, в яких існує сучасна культура, передбачив її кризу, руйнацію. Свою філософську концепцію Ф.Ніцше викладає у формі есе, афоризмів. Найбільш відомими його творами стали «По той бік добра і зла», «Переоцінка цінностей», «Так казав Заратустра», «Антихристиянин», «Воля до влади». Головним своїм завданням Ніцше вважав створення філософії, яка б давала життєвий орієнтир, тому центральне місце в ній належить морально практичній проблематиці.

Провідною ідеєю ніцшеанської концепції стає вчення про волю як першооснову всього існуючого, а основним поняттям – «воля до влади». Світ за Ніцше, не є впорядкованим космосом, він є хаосом, перехрестям боротьби різних життєвих сил, усе пронизане інстинктом самозбереження «волею до влади». «Воля до влади» - основний чинник людського духу. Життя – бурхливий потік, в якому точиться боротьба за існування, а людина – істота, що сама створює власний життєвий світ, саме вона вносить в нього певний сенс, якого світ сам по собі позбавлений.

Переміни у духовній ситуації європейського суспільства він визначив як симптом хвороби і дав їй назву – нігілізм («нігілізм» - від лат. «ніщо», означає заперечення загальнозначених цінностей). Занепад культури свідчить про нежиттєздатність класичної духовної традиції, заснованої на «тиранії розуму». Стара культура «зжила» себе, потрібно допомогти їй загинути. Гасла своєї «нової моралі» - «хай гине все слабке», «падаючого - підштовхни» - Ніцше здійснює в критиці традиційних ідеалів. Не існує об'єктивної точки зору на предмет, будь-яке знання завжди є результатом інтерпретації суб'єктивної оцінки. Не тільки істина, але й всі релігійні заповіді, моральні норми та ідеали цілком відносні, всі вони виявляються лише засобом у боротьбі людських інтересів.

Уся європейська культура, відмічає Ніцше, є продуктом християнської ідеї та моралі, «рабської моралі», яка культивує цінності покори, самозречення, співчуття до слабких, підтримує життя у тому, що вже «дозріло до загибелі». «Рабська мораль» потрібна для тих, кому не вистачає «волі до влади», ця більшість – «натовп», «сіра маса», яку Ніцше називає «расою рабів». Невелика меншість людей, «духовних аристократів», «раси панів»- це ті, хто створює історію та збагачує культуру, від них залежить поява нового типу людини – «надлюдини». Існує природна нерівність людей, народів, культур, обумовлена рівнем «життєвих сил». Право сильного стає наріжним каменем ніцшеанської «моралі панів», яку треба позбавити «химери совісті».

Засновником психоаналітичної традиції, яка вплинула не тільки на філософську думку ХХ століття, але й на медицину і психологію, соціологію

та педагогіку, етнографію й антропологію, на сучасне мистецтво і літературу, став австрійський психіатр і психолог Зігмунд Фрейд(1856-1939 рр.). Найбільш відомими його творами стали «Я і воно», «Тлумачення сновидінь», «Майбутнє однієї ілюзії». Основним внеском в науку і філософію стало дослідження ролі підсвідомого у людській психіці, впливу підсвідомого на життя і поведінку людини, на історію та культуру людства.

Своє вчення З.Фрейд розцінив як третій в історії думки людства відчутний удар по наївному людському самолюбству. Коперник поклав край претензії людини на центральне місце у Всесвіті. Вчення Дарвіна вказало на місце людини в одному ряду з іншими живими істотами, поставило під сумнів ідею божественного походження людини як «вінця творіння». Психоаналіз Фрейда доводить безпідставність претензій людини вважати себе розумною істотою, що керується в своєму житті власним розумом. Фрейд, як і Ніцше до нього, здійснив своєрідну критику ілюзії класичної культури через аналіз людської психіки. Класика налягає на розумності та природній доброті людини, а Фрейд зосереджує увагу на аморальності, соціальній агресивності людської природи. Явище підсвідомого було відомо задовго до Фрейда, але саме він зробив підсвідоме об'єктом дослідження з принципово нових позицій, які утверджують за підсвідомим провідне місце в процесі становлення та існування людини. Людську психіку, пояснював Фрейд, можна порівнювати з айсбергом, значна частина якого знаходиться під водою, як і сфера підсвідомого – переважна частина психічного життя поза контролем розуму. Свідомість, розумне в людині є значною частиною психічного життя.

Підсвідоме трактується Фрейдом як сукупність первісних інстинктів, темних ірраціональних, асоціальних, аморальних потягів і бажань. В основі всіх людських пристрастей і пороків – владолюбства, марнолюбства, алчності, заздрості - лежать два основних інстинкти:сексуальний(позначається Фрейдом терміном «лібідо»),агресивний («потяг до смерті»). Ці два інстинкти є тими силами, що керують у переважності людським життям.

Роль підсвідомих імпульсів виявляється досить неоднозначною. З одного боку, вони лежать в основі різноманітних неврозів, душевних конфліктів, проявів зла, агресії, насильства. З іншого боку, саме підсвідомі потяги є тими імпульсами психічної енергії, які живлять активність людини у мистецтві, у науковому пізнанні, у всіх формах людської діяльності. Пояснюючи причину такого неоднозначного впливу підсвідомості на людське буття, Фрейд звертається до архаїчних культур, до історичного минулого людства щоб знайти пояснення конфлікту між свідомістю і підсвідомим, між «Я» і «Воно».

Виникнення суспільства і людської цивілізації нерозривно пов'язане з появою культури, яка починається з заборони. В архаїчних суспільствах перші заборони торкалися первісних інстинктів – сексуального і агресивного

(заборона вбивства родичів, заборона кровозмішування). Причина заборони була настільки сильною, як і самі інстинкти – продовження роду, його самозбереження і захист від руйнівних тваринних інстинктів. Але внаслідок цього виникла перша історична ситуація конфлікту між бажаннями та заборонами. Уся подальша історія людства – історія долавання цього конфлікту двома різними шляхами – шляхом сублимації (від лат. «піднесення») і шляхом витіснення. При «сублимації» неприйнятні у суспільному середовищі інстинкти реалізуються в завуальованих формах – у сновидіннях, у міфологічних і релігійних уявленнях, в фольклорі, буденній мові, у всіх формах людської активності – у художній та науковій творчості, у спорті та політичній діяльності тощо. Цей спосіб «ілюзорного» задоволення є нормальним для суспільства способом функціонування біологічних інстинктів, їх енергія переключається на соціально дозволені форми активності.

Гірший спосіб, який не стільки долає, скільки веде до нових душевних конфліктів – витіснення. Первісні інстинкти мають настільки фундаментальний характер, що заборонити їх можна, але знищити – ні. Їх можна тільки усунути і приховати в глибинах душі, у сфері, яка не усвідомлюється самою людиною. Функцію «суспільного цензора» виконує культура, вона не допускає до усвідомлення індивідом справжніх мотивів його поведінки. Культурні традиції, моральні норми, релігійні приписи формують совість як почуття провини, саме завдяки совісті заборони стають самозабороною. Пригнічені і нереалізовані інстинкти стають джерелом негативної енергії, приводять до неврозів, до деструкції, руйнування людської психіки.

Теорія Фрейда була створена спочатку як метод лікування неврозів через аналіз і пояснення прихованих імпульсів (звідси – термін «психоаналіз»). Саме в усвідомленні, у розумінні пригніченості інстинктів вбачався спосіб подолання неврозу. Особлива увага приділялася Фрейдом дитячій психіці, дитинству, коли відбувається перший досвід конфлікту між соціальними заборонами і бажаннями, коли зазнаються психічні травми, що в явній формі можуть виявитися набагато пізніше.

Справжнє керівництво людським життям здійснюється сферою підсвідомого, а свідомість і всі людські уявлення виявляються всього лише завуальованою формою справжніх мотивів нашої поведінки, маскою, яку прагнуть вдягнути на себе інстинктивні потяги. Навіть найблагородніші духовні пориви, високі почуття, піднесені ідеали є відбитком прихованих примітивних потягів і бажань, – так трактує людську духовність Фрейд.

Звертаючись до проблеми культури у своєму есе «Невдоволеність культурою», Фрейд розкриває її суперечливий характер. Обмежуючи первісні потяги та інстинкти, приборкуючи їх власними засобами, культура,

разом з тим, провокує неврози. Чим вищий рівень цивілізованості, культури людини і суспільства, тим більшою є загроза руйнування людської психіки. Війни, повстання, революції, інші масові прояви насильства і агресії Фрейд розцінює як «колективний невроз».

Фрейд у своєму вченні біологізує людину, підкреслює ірраціональність, алогічність людини, агресивність стає невід'ємною характеристикою природи людини. Суспільство, на думку Фрейда, виконує переважно репресивну функцію, обмежуючи свободу інстинктів індивіда, тому завжди буде конфліктна цілісність – суспільство та індивід.

Карл Юнг(1875-1961 рр.) стає першим і найближчим спадкоємцем вчення Фрейда, але пізніше робить значний перегляд ідей свого вчителя, Юнг піддає критиці перебільшення ролі сексуального початку в людській психіці, лібідо він продовжує вважати основним інстинктом, але розуміє його не як сексуальну, а як універсальну життєву енергію. Основним досягненням творчості Юнга стало відкриття явища «колективного підсвідомого».

Колективне підсвідоме, вважав Юнг, є результатом родового життя. Досліджуючи людські сновидіння, міфи, релігійні уявлення, витвори мистецтва, фольклор, Юнг помітив такі підсвідомі духовні явища, які не могли бути зв'язані з індивідуальним життям і досвідом. Виявилось, що певні образи і символи були успадковані нами і збереглися у вигляді «архетипів». Архетипи, за Юнгом, є підсвідомими образами – символами, які передаються у спадок й оформлюють наше мислення і нашу поведінку. Досвід всіх минулих поколінь фіксується у глибинних структурах людського мозку і зберігається в універсальних, єдиних для всіх людей, всіх народів, всіх часів архетипах. Архетипи є підґрунтям існування людського роду, його духовною спадщиною, яка оживає через глибинні механізми пам'яті кожного окремого індивіда. Саме колективне підсвідоме, яке складається з архетипів, є справжнім фундаментом духовного життя індивідів. Раціональне «Я» не є центром особистості. Архетипи виводять особистість за межі раціонального індивідуального життя, в сферу минулого і майбутнього людського роду, в сферу вічного, за межі простору і часу. Особистість має глибинну ірраціональну і надраціональну природу. Дослідження людського досвіду наблизили Юнга до визнання релігійного світу. Саме в людській душі Юнг знайшов ту сферу, в якій наука і релігія не спростовують одне одного.

Неофрейдизм, представлений іменами Е.Фрома, К.Хорні, Г.Салліван, став продовженням і розвитком фрейдистських ідей в соціологічних та культурних дослідженнях.

Екзистенціалізм – філософське існування людини – виникає у 20-х рр. ХХ століття у Німеччині. Основоположниками німецького екзистенціалізму

стали М.Хайдеггер і К.Ясперс. пізніше виникає французька школа екзистенціалізму, яка стала більш популярною у 40-60-х рр. XX століття. Її представниками стали Г.Марсель, Ж.-П. Сартр, А.Камю. До екзистенціального напрямку тяжіє і творчість таких філософів, як М.Бердяєв, Л.Шестов, М.Бубер, М.Мерло-Понті, Х.Ортега-и-Гасет та інші. Предтечею своєї філософії екзистенціалісти вважають творчість та ідеї Паскаля, Унамуно, Достоевського, Ніцше, Гусерля, К'єркегора. Саме К'єркегору належить термін «екзистенція» (йдеться про існування людини).

Екзистенціалізм є відображенням духовної кризи сучасної культури. У ньому переважають трагічні настрої – песимізм, відчай, незадоволеність, відчуття абсурдності світу, відчуження людини, її «закинутості»...

Екзистенціалізм починає з критики раціоналістичної традиції класичної філософії, звинувачуючи її в тому, що вона залишила поза межами філософії основну філософську проблематику – проблему людського існування. Будучи філософією пізнання, класична філософія розглядала людину тільки як суб'єкт пізнання, якому протистоїть світ як об'єкт. Людиною в її цілісності, з її унікальним внутрішнім світом ні філософія, ні наука не цікавились.

Екзистенціалізм відсторонюється від питання – який світ є сам по собі, безвідносно до людини, наскільки вірно і точно його можна пізнати та інше, і зосереджує увагу на суб'єктивному людському досвіді. Своєю основною заслугою екзистенціалісти вважали відкриття абсолютно нового типу буття – суб'єктивного людського досвіду, екзистенції. Усвідомлення і переживання власної присутності в світі, відчуття абсолютної унікальності, неповторності власного існування і є екзистенцією – по-справжньому людським способом буття. Екзистенціалісти вважають, що перед людиною завжди постає вибір – обрати «справжнє» існування або «несправжнє», «бути» або «мати», дійсно існувати як Людина або «здаватися» нею. У концепції екзистенціалізму світ (і природній, і соціальний) розуміється як чужий і ворожий щодо людини. Людина «закинута» у Всесвіті, який є пустим, сліпим і байдужим до людських турбот; він позбавлений сенсу, а тому – абсурдний. Світ нав'язує людині «несправжнє» існування в якості об'єкта, речі серед інших речей. «Несправжність» такого існування полягає в тому, що втрачається основний вимір суто людського існування – вимір свободи, вільний вибір власної долі. Існування «речі» не залежить від самої речі, існування в «речовій проекції» означає бути об'єктом, зазнати вплив ззовні, з боку природних, економічних, соціальних, культурних факторів, бути обумовленим їхньою дією. Суто людське існування полягає в тому, щоб бути суб'єктом, а не об'єктом, тим хто діє, хто впливає і хто визначає. Суспільство «усереднює», нівелює людину, нав'язуючи їй стандарти поведінки, смаків, уявлень, образу життя. Сучасне масове суспільство веде до омасовлення людини, до відчуження її від своєї власної сутності, від інших людей, від світу. Єдиний спосіб залишитися людиною в цьому нелюдському світі

полягає в мужності обирати свободу. Свобода як вільний вибір, що поєднується з мужністю, відповідальність за цей вибір. Екзистенція нерозривно зв'язана з усвідомленням скінченності власного буття. Проблема смерті є однією з центральних в екзистенціалізмі. Невід'ємним елементом екзистенції є також переживання «пограничної ситуації», тобто ситуації смерті, страждання, боротьби, провини. Відсутність у людини наперед заданої сутності і необхідність її створення – ще одна ознака людського існування.

Екзистенція, «справжнє» людське існування можливе лише через ясне усвідомлення трагічності буття, скінченності, смертності особистості, її «закинутості» в абсурдному світі. Тому з екзистенцією пов'язані такі почуття і переживання, як самотність, страх, провини, страждання, відчуження, неспокій тощо, – вони є предметом філософського дослідження. Прорив до екзистенції, прозріння, усвідомлення «справжньої» реальності відбувається в умовах «пограничної» ситуації. У «пограничній» ситуації людина опиняється в момент найглибших потрясінь, коли звичний погляд на життя змінюється гострим переживанням знайденого сенсу.

Особливість людської екзистенції полягає в тому, що людина «закинута» у світ без сутності. «Існування людини, - стверджує Сартр, - випереджує її сутність». Будь-яка річ, що існує в світі, має певну сутність, яка обумовлює особливості існування речі. Людське існування, на думку екзистенціалістів, нічим не визначено, тому людина є ні доброю, ні злою «від природи». Сенс людського життя екзистенціалісти вбачають в самостворенні людиною власної сутності у процесі існування в світі. Причому в людському існуванні неможлива ситуація, коли людина може остаточно «завершитися» в своєму самостворенні. Людина приречена не тільки творити себе з нічого, але й постійно долати сама себе, перевершувати себе, виходити за власні межі.

Свобода є єдино можливим способом існування. Справжня свобода абсолютно незалежна від зовнішніх умов і обставин, вона внутрішня, свобода волі і духу, свобода вибору моральної позиції в житті. Дійсно існує лише той, вважає Сартр, хто вільно вибирає, сам себе створює. Бути – значить вибрати себе. Бути вільним – означає не зраджувати собі, зберігати в собі Людину, не зважаючи на обставини. Свобода – це мати мужність бути людиною в нелюдимому світі.

Проблема свободи як вибору викликає проблему відповідальності. Мужність обирати свободу – готовність людини до ризику, готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за вибір. Екзистенціалісти пропонують два варіанти реалізації свободи в умовах сучасного суспільства. Один варіант, найбільш виразно представлений Хайдеггером, можна визначити як «етику неучасті», коли людині потрібно зупинитися заради зустрічі з собою, з власною екзистенцією. Свобода передбачає у даному випадку відмову від

активної соціальної діяльності, від своїх претензій на владу, розрив з загальноприйнятими цінностями, зі стандартом «жити як всі», відмову від вічних перегонів за успіхом. Другий варіант свободи пропонує А. Камю. Звільнитися від «тиранії суспільного цілого», вважає він, можливо тільки через активний опір соціальному середовищу, через бунт, через протест і заперечення авторитетів, традиції, норм життя і поведінки, що нав'язуються суспільством. Мотив боротьби за духовну свободу, за можливість залишатися собою в умовах індустріального суспільства знайшов своє відображення у молодіжній контркультурі.

Позитивістський напрям у філософії ХХ століття орієнтований на перетворення філософії в науку. Основними проблемами цього напрямку є проблеми структури наукового знання, проблеми наукової методології і мови науки. Позитивістська філософія розвивається як опозиція ірраціоналістично-антропологічному напрямку.

У своєму розвитку позитивістська філософія пройшла декілька етапів. Виникає позитивізм у 30-х роках ХІХ століття, в межах класичної філософської традиції. Перший етап позитивістської філософії представлений іменами О. Конта, Д. Міля, Г. Спенсера. «Другий позитивізм» виникає на межі ХІХ-ХХ століть як модифікація «першого позитивізму» під впливом революції в природознавстві, його основоположниками стали Е. Мах і Р. Авенаріус.

Позитивістська філософія ХХ століття є «третьою» хвилею позитивізму, що отримала назву «неопозитивізму». Неопозитивізм – широка філософська течія, вона мала свою еволюцію, змінюючи на різних етапах свого розвитку і пріоритети в проблематиці, і свої назви. Але при всіх модифікаціях і варіантах позитивістської філософії її основна програма і принципи залишилися незмінними. Програма позитивізму, як класичного («першого» і «другого»), так і некласичного (неопозитивізму з його варіантами), ґрунтується на наступних установках.

Позитивістська філософія орієнтована на проблеми науки: проблеми структури і функцій наукового знання, методології, логіки науки тощо. Для позитивістської концепції традиційним є висока оцінка науки, її ролі у суспільному прогресі. Характерними ознаками цього напрямку є відданість ідеалу наукової раціональності, цінність чітко сформульованої думки, прагнення озброїти науку такими засобами пізнання, які б привели до максимальної строгості і достовірності наукового знання.

Впевненість у тому, що єдино можливим знанням є спеціально-наукове знання, що ідеалом пізнавальної діяльності є наука, створена за моделлю математично-природознавчих наук, вплинули і на бачення сутності філософії, і ролі у духовній культурі, зв'язку її з наукою. Сам термін

«позитивізм» виникає з установки перетворити філософію на справжнє, наукове позитивне знання, на протипагу знанню марному, химерному, «метафізичному» («метафізичне» - це те, що виходить за межі безпосередньо даного; «метафізика» - вчення про надчуттєву реальність, всю філософію яка шукає граничні основи буття, ототожнюють з метафізикою). За словами О.Конта, «позитивне і означає реальне на протипагу химеричному». «Метафізичність» філософського знання, вважають позитивісти, полягає в тому, що вся попередня традиційна філософія займалась проблемами, які в принципі неможливо раціональним способом перевірити, тобто ні з позиції емпіричного досвіду, ні логіко-математичними засобами. Спочатку наголос робився на неможливості співставлення тверджень філософії з фактами. Пізніше знайшовся ще один аргумент проти філософії: «вся метафізика позбавлена смислу, оскільки вона перепсована грубими помилками логічного характеру» (Р.Карнап).

Звідси впливає основна установка позитивізму щодо філософії: філософія не має свого предмета дослідження, як самостійна дисципліна вона не має права на існування. Але, якщо філософію очистити, як вважають позитивісти, від «метафізики», тобто від всіх світоглядних проблем, перетворити її на позитивне знання, вона може виконувати певні функції, зв'язані з «обслуговуванням» наукового знання. Класичний позитивізм залишив за філософією роль систематизатора наукового знання, посередника і об'єднуючого фактора між різними галузями науки. Неопозитивістська філософія вважає, що її роль –бути логікою та методологією науки.

Неопозитивізм виникає у 20-х роках ХХ століття.Його першою формою став логічний позитивізм,який постав за мету логічний аналіз науки. Концепцію логічного позитивізму розробили представники так званого «Віденського гуртка», більшість яких були логіками і математиками –М.Шлік, К.Гедель, Р.Карнап, Л.Вітгенштейн. Ідеї логічного позитивізму також поділяли Б.Рассел, Г.Фреге та інші. Неопозитивісти викидають з філософії всі «залишки» метафізичних питань , які ще були притаманні класичному позитивізму ХІХ століття, у першу чергу – проблему існування об'єктивної реальності. Ця проблема була визначена як тема, що позбавлена наукового смислу. Чуттєво-емпіричні дані, що досліджуються наукою, були визначені не як прояви об'єктивної реальності, а як «матеріал пізнання», з яким можна просто маніпулювати. Основна функція «наукової» філософії повинна була полягати не в систематизації наукового знання, як вважали перші позитивісти, а в діяльності по аналізу наукових форм знання засобами математичної логіки. Величезний вплив на концепцію логічного позитивізму здійснили творці математичної логіки – Г.Фреге і Б.Рассел. Основним завданням логічного позитивізму стало реформування мови, через максимальне вилучення з неї логічних двозначностей і недоречностей. Адже тільки несуперечлива мова може бути пристосована до рішення наукових проблем. Кінцевою же метою логічних позитивістів було створення єдиної

методологічної основи для всіх наук, яка гарантували би строгість, достовірність і обґрунтованість наукового знання.

Саме з логічного позитивізму починається переорієнтація позитивістської філософії на проблеми мови. Спочатку ставилося завдання переформулювати і перекласти висловлювання звичайної мови на мову формалізовану, штучну, на символи математичної логіки (логічний позитивізм). Пізніше виникає філософія аналізу «нормальної», тобто звичайної природної мови (аналітична філософія, філософія лінгвістичного аналізу).

Представники «Віденського гуртка» називали себе «науковими емпіристами», підкреслюючи, що вони першими провели науковий аналіз поняття досвіду. Наукове знання, на їх думку, ґрунтується на методі індукції. Строга наука робить узагальнення, формулює закони на підставі низки спостережень та експериментів. Результати емпірично-експериментальних досліджень повинні бути перевірені на істинність спеціальним методом верифікації, розробленим неопозитивістами. Логічний аналіз науки методом верифікації полягає в тому, що всі наукові твердження потрібно перетворити на такі, котрі можна безпосередньо співставити з даними спостережень, перевірити дослідним шляхом. Якщо твердження не може бути перевірено таким способом, то його вважають позбавленим наукового смислу і вилучають з науки.

Логічні позитивісти стикнулися з такими труднощами принципу верифікації, які вони не в змозі були подолати. До того ж англійський філософ К.Поппер піддав ґрунтовній критиці і індуктивно-емпіричну концепцію, і принцип верифікації логічних позитивістів. На думку Поппера, наука, що використовує індуктивний метод, тобто робить узагальнюючі висновки з великої кількості спостережень, - є міфом. Насправді наука йде до висновку часто після одного спостереження, виходить з припущень, а наукові висновки і теорії завжди є певними здогадами, і аж ніяк не універсальними обґрунтованими істинами; наука вгадує, але не обґрунтовує. Тому надії логічних позитивістів на міцний емпіричний фундамент науки виявилися марними. Замість принципу верифікації, Поппер пропонує принцип фальсифікації, тобто пошук фактів, які не підтверджують, а спростовують певні положення. На його думку, загальні наукові положення неможливо верифікувати, але можна спростувати (фальсифікувати). Сутність принципу фальсифікації полягає в тому, що теорію можна вважати дійсно науковою, якщо її в принципі можна спростувати, можна виявити в деяких випадках її хибність. Наприклад, теорія Ейнштейна, хибність якої для окремих випадків можна довести, виявляється науковою. Будь-яка «нормальна» теорія на відміну від лженауки, включає в себе певну заборону, не дозволяє пояснити все, що завгодно. Впевненість логічних позитивістів, у тому, що можна побудувати штучну математизовану мову як абсолютно логічну, внутрішньо несуперечливу систему, була підірвана відомою «теоремою

неповноти»Геделя. У ній було доведено, що досягти повної визначеності, повної обґрунтованості неможливо навіть в математичному знанні, а звідси неможливо повністю формалізувати мислення і побудувати ідеально строго математизовану мову.

Після краху, який зазнав логічний позитивізм, досліджуються лінгвістичні механізми мови, значення мовних висловлювань, смисли мовних виразів. У 50-60-х роках панівним варіантом неопозитивізму стає аналітична філософія, або філософія лінгвістичного аналізу. Поштовхом до її розвитку стали пізні роботи Л. Вітгенштейна і філософія «здорового глузду» Г.Мура. Лінгвістична філософія переносить наголос на аналіз повсякденної мови, на умови її правильного застосування – мова почала розглядатися як найважливіша частина людського буття.

У 60-70-ті роках формується ще один варіант позитивістської філософії – постпозитивізм. Його основними представниками є І.Лакатос, Т.Кун, Фейєрабенд та інші. Постпозитивізм зазнав значного впливу ідей К.Поппера, його концепції «критичного раціоналізму». На перший план тут виступають проблеми, що викликані змінами в самій організації наукового пізнання: наука стає все більш зв'язаною з промисловими комплексами, все більш динамічною, зростає колективний характер наукової творчості. Постпозитивізм зосереджує увагу на проблемах ефективності наукового знання, механізмах його розвитку, сутності наукових революцій, на зв'язках наукового знання з соціально-культурним середовищем людини.

Висновок, який був зроблений представниками постпозитивізму, полягає в тому, що сучасна наука при всій її могутності та практичній ефективності є досить відносним знанням, побудованим на припущеннях. У наш час наукове знання сприймається за істинне, якщо воно дістає підтримку найкомпетентніших фахівців епохи, або якщо воно будується на засадах, які на той час перебувають у моді. Виявилось, що наукове знання, яке нібито повинно бути максимально об'єктивним, насправді залежить від багатьох факторів: від теоретичної позиції дослідника, від тієї наукової моделі, якої він дотримується, від пануючих релігійних вірувань, від матеріального середовища, соціального оточення, навіть від психологічних рис дослідника.

Згідно з «критичним раціоналізмом» Поппера, наука розвивається тільки як процес здогадів і припущень, в яких міститься можливість їх спростування. Будь-яка теорія з часом виявляється хибною. Наука неспроможна породити знання, яке б було певним або хоча б ймовірним. Будь-яку теорію потрібно розглядати як здогадку, що отримала деяке підтвердження. Але в любую мить перевірка може виявити її хибність. Розвиток науки можна розглядати як процес «спроб і помилок», треба вчитись на власних помилках.

Т.Кун у своєму відомому творі «Структура наукових революцій», спираючись на аналіз багатьох прикладів з історії культури, показав, що розвиток науки не є лінійним процесом накопичення відкриттів та винаходів, процесом нагромадження все більш повного і точного знання. Наука розвивається стрибками: пануюча парадигма(модель) наукового знання з часом зазнає кризи, супроводжується розривом зі старим, усталеним науковим баченням і змінюється на нову парадигму. Причому завжди існують різні можливі варіанти нової парадигми науки, перемога певної наукової моделі залежить, як доводить Кун, не від безсторонніх і неупереджених перевірок і доказів, а від найрізноманітніших, часто випадкових факторів – психологічних, естетичних, соціальних, практичних тощо. Відтепер людству судилося жити в постійній невпевненості і в абсолютній невизначеності – це висновок, який роблять дослідники аналізу наукового знання ХХ століття.

Семінарське заняття № 4

Тема: Філософська думка в Україні.

Мета: вивчити етапи розвитку української філософії та їх загальну характеристику; розкрити історичні та культурні особливості формування української філософської думки, зміст і проблематику найвизначніших культурно-освітніх та філософських пам'яток, зв'язок української філософії із загальноісторичним процесом.

Методи: словесний

План:

- 1 Філософія давніх слов'ян
- 2 Філософія періоду Відродження. Поява професійної філософії в Україні.
- 3 Філософія Києво-Могилянської академії.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

антропоцентризм, братські школи, емоційність, естетизм, непомітного зла філософія, просвітництво, ренесанс, споріднена праця.

Теми рефератів:

- 1 Світова та українська філософія: аспекти та перспективи взаємозв'язків.
- 2 Філософські ідеї українських гуманістів та їх сучасне значення.
- 3 Українська полемічна література 16 ст. у філософському окресленні.
- 4 Духовні пошуки І. Вишенського.

5 Роль православних братств та братських шкіл у розвитку філософії та освіти в Україні.

6 Філософські ідеї засновників Кирило-Мефодієвського товариства.

7 Розвиток філософії в українській діаспорі у 20 ст.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
реферати, портрети, вислови філософів, підручники, філософський словник.

Література:

1 Вільчинський Ю., Вільчинська С. та інші. Розвиток філософської думки в Україні. Львів, 1994.

2 Грушевський М. Історія України Руси. Т.1.К., 1991.

3 Горський В. Історія української філософії / Курс лекцій. К., 1996.

4 Горський В. Історія української філософії. К.. 1996.

5 Давня українська література. Хрестоматія. К.: Освіта, 1993.

6 Забужко О. Філософія національної ідеї та європейський контекст. К.. 1993.

7 Історія філософії України: хрестоматія. К., Либідь, 1993.

8 Історія філософії на Україні. У 3-х т. К., 1987-1988.

Українська філософія є невід'ємною частиною національної культури, виявом народного духу. Із зростанням духовної сили народу, його національної самосвідомості, виникає потреба в осмисленні самого феномену української духовності, а відтак - і в зверненні до історії філософії України, до її філософської традиції.

Для розуміння української філософії потрібно починати з огляду тих етнічно-культурних підвалин, на яких ця філософія виростає. Ці підвалини можна назвати «народним світобаченням», «етнічною ментальністю», «духом народу» тощо. На думку Чижевського, народний характер і світогляд «виявляється в тім, що цей народ в світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно». Безумовно, народний характер не є чимось незмінним. Тим не менше є певні усталені елементи етнічної ментальності, які накладають свій відбиток на сам стиль мислення, на спосіб філософування в певній культурі.

Особливості світобачення та духовності українського народу зумовлені багатьма чинниками, серед яких можна назвати і природне середовище з його краєвидом, і геополітичне розташування України, і характер родинних стосунків зі специфічними рисами побуту, і драматичні події історії, і специфіка культурних процесів і та ін. Весь комплекс різноманітних чинників зумовили неповторний характер української ментальності, сам тип українця та його культури.

Дослідники найчастіше називають основною і визначальною рисою української культури її «межовий характер». Україна з її культурою і духовним складом виступає як «кордонна цивілізація». Ще В. Липинський стверджував, що духовна сутність України - це синтез Заходу і Сходу. Україна та її культура формувалися в «точці перетину» не тільки Заходу і Сходу, але й Півночі і Півдня (шлях з варягів до греків), культури лісу і культури степу, Римської та Візантійської цивілізації, землеробського і козацького стилю життя, фольклорно-язичницької і християнської культури тощо. «Межовий» характер української культури виявляється в її відкритості, у вмінні і здатності «почути іншого», органічно включити в себе досягнення інших культур, бути тлом взаємодії та діалогу різних культур. «Культура толерантності», якою є українська культура, зумовила і таку типову рису українського характеру, як неагресивність, довірливість, дух терпимості, відсутність національної зневаги. Дослідники вказують і на такі риси українського менталітету, як естетизм, ліризм, емоційно-чутливий характер (кордоцентричність), індивідуалізм, волелюбність, демократизм в суспільному житті, шанобливе ставлення до природи тощо. Разом з тим зворотнім боком толерантності виявилися покірливість долі і комплекс неповноцінності, «провінційності», а волелюбність часто межувала з готовністю до анархічних настроїв і схильністю до крайностей. Усі ці типові риси української ментальності обумовили і характерний тип філософування в Україні.

Д. Чижевський, відомий історик філософії України, представник Київської філософської школи, який жив і працював в умовах еміграції, окреслив специфіку української філософії і визначив її характерні риси.

Основною особливістю української філософії є її гуманістична, антропологічна спрямованість. Проблеми людини, її внутрішнього, духовного світу, морально-етичні питання завжди були тут центром філософської проблематики. Гносеологічні проблеми, навіть в класичний період розвитку української філософії XVIII-XIX століть, не привертали особливої уваги. У цьому вбачають недолік української філософської думки, оскільки філософія є, насамперед, раціональним способом вирішення світоглядних проблем. Добре розроблена логіка і гносеологія - її неодмінна ознака.

Західноєвропейська філософія з її еталоном наукового мислення була націлена на пошук і досягнення істини абстрактно-логічним шляхом, за допомогою розвиненої системи філософських понять та категорій. Українська філософія була спрямована не стільки на досягнення абстрактних істин про сутність буття, скільки на пошук правди і мудрості, на пошук відповіді на питання «як жити». Така практично-моральна орієнтація української філософії викликала появу своєї традиції, яка набула назви «філософія серця» (різні її аспекти розглядалися в творчості Сковороди, Гоголя, Юркевича, Куліша та ін.). Сутність цієї традиції полягає в прагненні

віднайти більш глибокі підґрунтя людського душевного життя, ніж рівень розуму.

Саме «серце», з якого народжуються почуття, емоції, переживання, є дійсносередком людської душі, а не холодний розсудок, не безсторонній інтелект. З «філософії серця» випливає і своєрідна гносеологічна позиція, яка оцінює емоції, почуття як шлях пізнання (така точка зору притаманна Гоголю, Юркевичу).

Характерною рисою української філософської думки є релігійне забрв-лення, належність переважної більшості вчень до релігійної філософії (Сковорода, Гоголь, Юркевич, представники Кирило-Мефодіївського товариства, традиції Київської релігійно-філософської школи).

Важливою рисою української філософії є естетичний спосіб філософування, тобто вияв філософських пошуків і філософських ідей в формах, які торкаються не лише розуму, але й серця людини. Сполучення філософських ідей з художньою виразністю, з символічно-образними формами було обумовлено високим рівнем філософічності всієї української культури і особливо - літератури. Поява професійної філософії в Україні датується VII ст., але і до, і після того значний внесок в українську філософію був зроблений письменниками, поетами, публіцистами (можна згадати імена Сковороди, Гоголя, Шевченка, Куліша, Франка, Хвильового тощо). На думку Д. Чижевського, українська філософія зазнала особливого впливу з боку антично-візантійської культури, культури бароко і романтичної культурної традиції. Сучасні дослідники, зокрема В.С. Горський, вважають, що саме ці три типи культури доцільно покласти в основу періодизації української філософії.

Перший період розвитку української філософії - князівська доба, починаючи з часів християнізації Київської Русі і закінчуючи втратою незалежності Галицько-Волинським князівством (з XI до сер. XIV ст.). Філософія у цей період ще не виокремилася як специфічна форма духовної культури, вона була включеною в єдиний культурний комплекс української духовності, що складався з сукупності релігійних (богословських), філософських, етичних, естетичних ідей. Духовним джерелом філософської думки того часу була антична спадщина і патристика (твори отців церкви - Іоана Златоуста, Григорія Ніського, Василя Великого, Григорія Богослова, Єфрема Сіріна, Іоана Лествичника, Іоана Дамаскіна та ін.). Крім перекладів біблійних книг, античних, візантійських, болгарських авторів, творів отців Церкви та їх тлумачень, з'являються і оригінальні твори мислителів Київської Русі. Серед них потрібно назвати «Слово про Закон і Благодать» Київського митрополита Іларіона, проповіді Кирила Туровського, «Послання пресвітеру Фомі» Климента Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха, Слово о полку

Ігоревім», «Повість временних літ», «Житіє Феодосія» Нестора, «Слово про віру варязьку» Феодосія Печерського та інші.

Релігійно-етична проблематика стає основною у цей період. Філософські роздуми торкаються проблеми знання і мудрості, осмислюється роль книжного слова, вміння перекладати і тлумачити текст Святого письма і твори отців церкви. Значна роль у розробці етичної проблематики належить так званій агіографічній літературі (життєпис святих). У численних «Петериках», «Житіях святих» формується етичний ідеал української культури. Святість, образ святого розуміється як втілення морального ідеалу (любові, милосердя, внутрішньої гармонії і миру, терпимості та ін.). Саме у цей період зростає інтерес до окремої особистості, до особливостей її внутрішнього світу і своєрідності життєвого шляху. Проблема добра ізла поєднується з проблемою святості і гріховності людини, з поняттями плоті і душі, тіла і духу.

За часи Київської Русі виникають перші спроби осмислення історії та її сенсу, долі та призначення батьківщині, ролі християнства в історії, співвідношення необхідності («закону») та свободи («благодаті»).

Другий період філософської думки в Україні охоплює часи козаччини (XVI-XVIII ст.). Це так званий період бароко в українській культурі.

Для бароко як явища культури, як певного художнього стилю характерним є декоративність, театральність, пишність; прагнення до контрастів, до синтезу і сполучення часто протилежних стилів, жанрів, ідей, злам звичних уявлень; перебільшення у виявах почуттів, пафосність; захоплення символічністю, метафоричністю, яскравою образністю. Ідеалом культури бароко стає «героїчна особа».

За Чижевським, духовність бароко виявилася в «максимальній інтенсивності релігійної боротьби на українських землях і найширшому розмаху політичного життя», в певному авантюризмі, що стає характерним для української вдачі з часів козаччини, в схильності до «широкого жесту», до крайностей (максималізм). Риси духовності бароко залишилися в українському національному типі і досі, вважає Чижевський. Щодо філософії, то стиль бароко найбільше виявився тут в поєднанні античної і християнської духовної традиції, а також у надзвичайній символічності, алегоричності, риторичному пафосі, які були притаманні творчості Сковороди, проповідям С. Яворського, Ф.Прокоповича та ін. На філософську думку цього періоду вплинули ідеї західноєвропейського Ренесансу і епохи Реформації. Саме у цей період вперше виникає професійна філософія в Україні, пов'язана з діяльністю Києво-Могилянської Академії

З кінця XVI століття в Україні значно поживається культурне життя, зміцнюються зв'язки з Західною Європою. Поширюється релігійна боротьба:

спочатку з протестантським рухом, а пізніше - з католицизмом. З боку православ'я опір чинять так звані братські організації, теологічні школи, найвпливовішими з них були Острозька і Київська. Виникає плеяда письменників-полемістів (Г. Смотрицький, М. Смотрицький, С. Зізаній, І. Вишенський), які впроваджували раціоналістичний спосіб критики католицьких догматів і схоластики.

Київська братська школа під керівництвом митрополита П. Могили стає вищим навчальним закладом (1632 р.), пізніше набувши статусу Академії. Професорами Академії були: С.Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський, С. Кулябка, І. Гізель, Г.Щербацький та інші.

У діяльності Києво-Могилянської академії вирізняють два етапи. Перший етап охоплює час від заснування до кінця XVIIст. Це був період відмежування філософії від теології, від суто богословських проблем. Під впливом схоластичної західної традиції вперше привертається увага до формальної логіки як способу філософування. Література європейського відродження дала поштовх для розробки натурфілософської традиції пантеїзму. Патристична спадщина та ідеї ренесансного гуманізму сприяли розробці морально-етичної проблематики, в якій людина мислиться як «мікрокосм» у «макрокосмі» Всесвіту. Другий етап - XVIIIст. - позначений впливом західноєвропейської філософії Нового часу і раннього Просвітництва. Натурфілософія, теорія пізнання, логіка стають основними проблемами в курсах професорів Києво-Могилянської академії. Утверджується ідеал самодостатності природи, що розвивається за власними законами (деїзм), особливий інтерес привертають гносеологічні проблеми природознавства. Поняття матерії, руху, простору і часу розглядаються тут з позиції механістичної концепції. Релігійне спрямування у викладанні курсів Києво-Могилянської академії поєднувалося, разом з тим, з критикою середньовічної схоластики і з певними елементами вільнодумства. Етико-гуманістична проблематика (проблеми сутності людини, місця її у Всесвіті, сенсу людського існування, проблема свободи волі, блага і щастя, питання людської добродітності), розроблялася з позиції гуманізму, релігійної толерантності та демократизму. У межах традиції Києво-Могилянської академії виникає філософська концепція її вихованця - Г. Сковороди.

Третій період української філософії визначається як філософія періоду романтизму (XIX - поч. XX ст.). Особливої ролі у філософії цього періоду набуває соціально-філософська проблематика, зокрема проблема співвідношення особистості і суспільства, людини і нації. Не менше значення має у цей період і екзистенціально-антропологічна проблематика. Духовну атмосферу України цього періоду обумовили дві впливові європейські культурні традиції - просвітництво і романтизм, причому саме романтична

течія стала домінуючою, оскільки вона найбільше відповідала самій сутності української духовності.

Романтизм став своєрідним антипросвітницьким рухом, пов'язаним з розчаруванням в історичному прогресі, у можливостях розуму і науки. Світ виявився непідвладним розуму, а соціальна дійсність - ворожою природі людини, її особистій свободі. У пошуку виходу романтизм звертається до народної традиції, до колективної мудрості народу, до історичного минулого нації як орієнтира для сучасності. Ідея національного розвитку бере свій початок у межах культури романтизму. З ХІХ ст. «філософія національної ідеї» стає не менш значною традицією в Україні, ніж «філософія серця».

У філософії періоду романтизму переосмислюється образ людини і природи. Просвітницькому уявленню про природу як складному механізму протиставляється образ природи як одухотвореного, живого цілого. У природі вбачається джерело творчого натхнення, вона починає розглядатися крізь призму людських переживань і настроїв. У розкритті таємниць природи і людської душі віддається перевага не розуму, а почуттям, художній уяві, підсвідомим виявом людської душі, які вкорінені, зокрема, в народному дусі, його мудрості і творчості.

Романтична традиція відкриває в людині глибинні суперечності божественного і демонічного, звертає увагу не тільки на розумність і доброту як «природні» властивості людини, але й на темні, ірраціональні сторони її душі. Романтизму притаманна ідея неповторності і надзвичайної цінності особистості (антропоцентризм). Романтичне світобачення є усвідомленням розладу між ідеалом і дійсністю і, разом з тим, - всезахоплюючою жадобою оновлення і досконалості, прагненням здійснити ідеал.

Романтичні ідеї найбільше виражені в творчості М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Юркевича, Д. Донцова. Особливістю українського романтизму стає його зв'язок з «філософією національної ідеї», а також і релігійне забарвлення, прагнення поєднати антропологічні, соціальні, національні ідеї з ідеями християнства.

Антиромантична, просвітницька течія ХІХ ст. не породила такої могутньої плеяди видатних діячів культури, як романтизм (що свідчить про її меншу співзвучність українській ментальності). Одним з представників просвітницької течії, якому належить значний внесок в історію філософської думки України, став М. Драгоманов. Витоки творчості Драгоманова знаходяться саме у романтичній традиції, але згодом він розриває з романтизмом, переходить на позиції європейського позитивізму і раціоналізму, негативного ставлення до релігії, на позиції лібералізму і, за словами Д. Донцова, космополітизму. Позитивістською була і філософська позиція І. Франка. В цілому, саме з просвітницько-позитивістською ідеологією, що

поширюється у другій половині XIX ст., Д. Чижевський пов'язував «підупад» і зниження думок, «розпад і роздріб потоку філософської думки».

Початок періоду романтизму в українській філософії був пов'язаний з виникненням перших університетів (у Харкові, Києві, Львові), з поширенням через них ідей французького та німецького просвітництва, а також – німецького романтизму. Найбільш значним центром філософської думки першої половини XIX ст. стає Київська духовна академія, а пізніше – Київський університет, в яких формується Київська релігійно-філософська школа (її представниками були С. Гогоцький, О. Новицький, П. Юркевич та ін). П. Юркевич став одним з найвидатніших постатей філософії періоду романтизму. Він піддав критиці раціоналістичну просвітницьку ідеологію, вульгарно-матеріалістичні і натуралістичні концепції людини. Юркевич створює вчення про серце як осередок, центр духовного життя особистості, як сферу примирення науки і релігійної віри. Своєрідним продовженням ідей Юркевича стала екзистенційна Київська школа кінця XIX -поч. XX століть, яка представлена іменами М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зінківського та інших.

Перша спроба розробки філософії української ідеї належить представникам Кирило-Мефодіївського товариства (1845-1847рр.) М. Костромарову, П. Кулішу і Т. Шевченкові. В ідеології Кирило-Мефодіївців злилися на думку Чижевського, романтична традиція, національно-політичний радикалізм і віра в можливість перебудови всього життя на основі християнських принципів.

Громадянський рух другої половини XIX століття сприяв філософській творчості багатьох діячів української культури - О.Потебні, М. Драгоманова, І.Франка, трохи пізніше - Б. Кістяківського, В. Вернадського, М.Грушевського, В. Винниченка та інших. Свій внесок у філософську думку на межі XIX-XX ст. зробили представники української еміграції - Д. Донцов, В. Липинський, Д. Чижевський.

Творчість Г.С. Сковороди (1722-1794 рр.) - філософа, поета і мандрівника, посідає особливе місце в історії української філософії. Ще за його життя про нього склалися легенди як про українського Сократа. У 16 років він став студентом Київської академії, певний час пробув у двірській капелі у Петербурзі, мандрував по країнах Західної Європи, знав мови, вивчав філософію, був знавцем античної і патристичної літератури. Часом свого становлення і особистісного утвердження Сковорода вважав свої 30 років, літературну діяльність він почав з другої половини 60-х років. За його життя нічого не було надруковано, вже після смерті стають відомими цикли його філософських діалогів («Наркіс», «Симфонія наречена книга Асхань», «Жена Лотова», «Потоп змиїн» та інші).

Шляхом життя Сковороди було вчителювання, він став народним вчителем у найглибшому значенні цього слова. Не будучи ченцем, він стає носієм кращих якостей чернецтва. Абсолютна злиденність і безпритульність, пісництво, моральна чистота, любов до людей, простота у всьому, життя в Богові - це був життєвий шлях Сковороди. На його могилі написано: «Світ ловив мене, та не піймав». Любов до Бога стала основою його існування і творчості.

У центрі уваги філософії Сковороди - релігійні і моральні проблеми, які він викладає мовою образів, символів, метафор. Методом розгляду цих проблем є пошук і протиставлення протилежностей, протиріч, антитез (тому цей метод називають антитетичним). Для Сковороди весь світ є наскрізьпронизаним протилежностями (життя - смерть, світло - тінь, безглуздя - мудрість, плач - сміх, безчестя - слава, лютість - милість, початок - кінець тощо). Злиття протилежних ознак в світі є символом його колового руху. Усе в світі рухається між протилежностями у колі, початком якого є відпадання від Бога, а кінцем - повернення до нього.

Сковорода не створює теоретично оформленого і систематизованого вчення. Саму філософію він розумів як «практичну» філософію, як вміння жити в Богові, у гармонії з природою, у мирі з людьми і власною совістю. «Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, - то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія», - стверджував Сковорода.

Провідними ідеями Сковороди стали:

- вчення про людину, про самопізнання як єдиний шлях до Бога і до щастя;
- вчення про три світи, які складають все існуюче;
- ідея подвійної природи трьох світів;
- «філософія серця» як осередку духовного життя людини та головного інструменту самопізнання;
- етичний ідеал «нерівної рівності» та ідея «сродної» праці.

На думку Сковороди, по своїй любові до людини Бог дав їй все необхідне, причому все, що потрібне, зробив легким, а важке - непотрібним. Найбільш потрібним для людини є щастя, «мир душевний». Щастя - доступне всім, воно полягає в пізнанні самого себе як образу Божого. «Пізнай себе», «поглянь у себе» - стає центральним мотивом філософії Сковороди.

Усе створене Богом можна визначити як три світи, гадав Сковорода. Перший є загальний світ, «де живе усе породжене», «він складається із незчисленних світів і є великий світ» - макросвіт. Другий світ - мікросмос, людина.

Третій світ - символічний світ Біблії. Символи Біблії «ведуть думку нашу до розуміння вічної натури».

Кожен з трьох світів, за Сковородою, складається з двох «натур», тобто має подвійну природу: одна - видима (матеріальна), друга - невидима (божественна). Невидима натура і є Богом, який пронизує собою все суще. Сковорода приєднується тут до ідеї ренесансного пантеїзму - ототожнення Бога і природи, «розчинення» Бога у світі. Макросвіт за зовнішньою матеріальною «оболонкою» приховує внутрішній, божественний сенс. Мікросвіт містить у собі гріховну, тілесну, земну природу людини, але й, разом з тим, правдиву, дійсну природу - людину як образ і подобу Божу. За мертвою буквою Біблії, за «видимою натурою» тексту потрібно впізнати і розгадати живий дух, невидимий сенс божественного одкровення.

На противагу Просвітництву і раціоналізму XVIII ст. Сковорода створює своє вчення про «серце», як позасвідомі і надрозумові глибини людської душі. Серце - «безодня» людської душі, через яку відкривається божественна «безодня». «Безодня кличе безодню», через пізнання себе людина пізнає Бога, любов до Бога є одночасно любов до себе. Тому символом людини, що пізнала себе і Бога, є Нарцис, він любить себе самого - отже, він любить Бога. Серце, а не розум виступає джерелом бажань, почуттів і думок. Серце - символ того, що називається душею, осередком людського в людині, її таємничою, непізнаваною сутністю.

Разом з тим людське серце виступає інструментом пізнання, саме у серці повинні з'єднатися розум і віра, розум і воля людини. Мета самопізнання - розумом осягнути, а волею наблизитися до Бога, до істини. «Сердечне» пізнання як пізнання правдиве, здійснюється через символи і образи. Вони наповнюють формальні «схеми» розсудку розумінням прихованої сутності.

Етичне вчення Сковороди спрямоване на пошук шляху, що веде до дійсної Людини, до щастя, до «обоження», до уподоблення Богу. Людська доля залежить від її природних нахилів, а тому у кожній людині є нахил до «сродної» собі справи. Для досягнення внутрішнього спокою і миру потрібно, додержуватися правила про «сродність», жити у злагоді з індивідуальним характером, з власною природою, не насилувати своїх схильностей і обдарувань. Тому етичним ідеалом Сковороди є ідеал нерівної рівності. Усі люди - лише «тінь» справжньої Людини, усі рівні перед Богом. Разом з тим, всі - різні, тому що мають свою власну «натуру». Сковорода ілюструє цю ідею символом: Бог уподібнюється фонтану, що заповнює водою різні посудини за їх обсягом; «менший посуд менше має, але в тому є рівний більшому, що однаково є повний». Мета всіх людей єдина - наближення до Бога, але кожна людина має свій шлях до цього, своє призначення.

Семінарське заняття № 5

Тема: Проблема буття у філософії.

Мета: розкрити філософський зміст понять «буття», «матерія», «простір», «час», «рух», «онтологія», «свідомість»; охарактеризувати основні чинники виникнення та функціонування свідомості, складові структури свідомості та її функції; установити зв'язок проблеми свідомості із найважливішими особливостями людини, людського буття та філософським їх осмисленням.

Методи: словесний

План:

- 1 Проблема буття у філософії.
- 2 Єдність матерії, руху, простору та часу.
- 4 Свідомість людини як діалектичне співвідношення об'єктивної та суб'єктивної реальності.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: абсолютизація, ідеальне, мова, буття, рух, простір, час, цілеспрямованість.

Теми рефератів:

- 1 Проблематика походження, розвитку та сутності свідомості.
- 2 Суттєві ознаки людської свідомості та її принципова відмінність від інтелекту тварин.
- 3 Порівняльний аналіз основних концепцій походження свідомості.
- 4 Функції свідомості та проблеми людського самовиховання.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: Філософський словник, підручник, схеми, вислови філософів.

Література:

- 1 Гегель. Наука логіки: В 3 т. – М., 1970. – Т. 1. – С. 123-256.
- 2 Герасимчук А.А. Проблеми управління в історичній свідомості українського суспільства// Політична культура демократичного суспільства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. К., 1998. С. 176-178.
- 3 Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. Мюнхен-Львів, 1995. Розд. 4
- 4 Лой А.М. Проблеми свідомості: історичність досвіду // Філософ. і соціал. думка. 1992 № 7
- 5 Лукач Д.К. К онтологии общественного бытия. Прологомены.-М., 1991.
- 6 Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. К., 1995. № 7
- 7 Проблема сознания в современной западной философии. М., 1989.

У світі довкола нас немає нічого дивовижнішого і загадковішого за людський розум, інтелект, свідомість. Стало звичайним твердження: все, що існує поза нами і нашою свідомістю, є нічим іншим, як конкретними різновидами і формами матеріального.

Ідеальні, духовні явища становлять зміст свідомості. Вони знаходять свій вияв у мові, в діях, діяльності людини. Через неможливість об'єктивної фіксації та опису духовні, ідеальні явища все ще залишаються важкозбагненними і загадковими.

Довгий час людство шукало відповідь на питання, в чому ж полягає суть феномена свідомості, яка її природа, як вона виникла і яке її призначення в світі. Уісторико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень.

Ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялася надматеріальним, надприродним характером. Свідомість відривалась від людини і природи, їй приписували самостійне, незалежне субстанціальне існування.

Згідно з дуалізмом у світі завжди існували дві самостійні субстанції — матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Тому відпадала й необхідність вирішення питання про її походження.

Близькою до дуалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, вченого і богослова **П'єра Тейяра де Шардена**. Він вважав, що в земній матерії була замкнута деяка маса елементарної свідомості психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія. Конкретний механізм розуму, свідомості, на думку Тейяра де Шардена, осягнути неможливо. Значний крок у розумінні природи свідомості здійснює матеріалізм XVII—XVIIIст. Він відкидає ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає її як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Матеріалісти завжди шукали спільність, єдність між явищами свідомості і об'єктивним світом. Вони намагались духовне вивести із матеріального як первісного, визначального щодо свідомості. Разом із тим матеріалізм минулих століть так і не зміг розкрити суспільну природу і активний характер свідомості.

В історії розвитку філософської думки були також вульгарно-матеріалістичні концепції, які ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку — з нервово-фізіологічними процесами мозку.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в XIX-XX ст. досягненнями нейрофізіології (частково вченнями І.М.Сеченова, І.П.Павлова, Й.Прохаска, та експериментальної психології (в працях Е.Вебера, Г.Фехнера, В.Вундта; У.Джемса та ін.).

У марксистській концепції свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку; по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Свідомість виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморухатись і саморозвиватись. Останнє зумовило можливість розуміти природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості — відображення. Ось тут і постає необхідність послідовного історичного дослідження характеру відображення як атрибуту матерії, специфіки різних форм його прояву на всіх рівнях еволюції матерії та дослідження свідомості як найвищої форми відображення.

Світова філософська думка XX ст. переважну увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів у існуванні функціонуванні свідомості. Взагалі питання свідомості стає предметом постійної зосередженості й пошуку рубіжної філософії цієї доби. Більшість представників різних філософських шкіл підкреслювали, що в їхніх теоретичних концепціях на протигагу попередній «метафізиці» мова буде йти про розбудову "особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності".

Щодо сучасної світової філософії, то її трактування "онтології суб'єктивності і свідомості" не є однозначним. Представники різних філософських шкіл або описували свідомість в її суттєвій "чистоті" та феноменальній виразності (Е.Гуссерль, Ж.-П.Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні (Ф.Ніцше, М.Мерло-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури несвідомого - психоаналіз, структуралізм. Останні з названих напрямків пошуку розуміння "онтології свідомості" не були безуспішними, вони принесли нове знання про механізми свідомості, зумовлені приданими, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

Ще на початку ХХ ст. родоначальник феноменології Гуссерль у боротьбі проти "об'єктивістського" підходу до дослідження свідомості намагався започаткувати новий "ненатуралістичний стиль мислення", вільний від антропологізму й натуралізму. Він підкреслював, що приписувати свідомості природу, шукати реальні частинки для її визначення, це значить впадати в безглуздя, яке полягає в натуралізації того, сутність чого виключає буття у значенні природи. Ця позиція забезпечила появу в його теоретичних будовах понять "трансцендентальної суб'єктивності", "чистої свідомості". За Гуссерлем, будь-яке об'єктивне буття має трансцендентальній суб'єктивності основи для свого буття, будь-яка істина має в трансцендентальній суб'єктивності основи для свого пізнання; і якщо істина стосується самої трансцендентальної суб'єктивності, вона в ці основи тільки в трансцендентальній суб'єктивності.

Це виведення Гуссерлем свідомості за межі природного порядку привело в подальшому до таких наслідків, яких він сам не міг передбачити. Так, його і послідовник М.Хайдегер, намагаючись очистити свідомість від різного роду "метафізичних" напластувань (антропологізму, об'єктивного детермінізму), в кінцевому підсумку став перед лицем загрози розчинення суб'єкту в "ніщо". Ж.-П.Сартр, досліджуючи терміни екзистенціалізму через призму свідомості і міркуючи про те, що людське буття можливе без звернення до свідомості, без "свідомого виміру" (все ніби пропущене через свідомість), дійшов висновку, що свідомість є чистою суб'єктивністю, іманентністю, "вона — абсолютна". На його думку досліджуючи свідомість, потрібно залишатися в рамках свідомості, бо вона не може вийти за свої межі для того щоб споглядати себе збоку. А це значить, що в дослідженні свідомості є певна межа. Це — сфера буття екзистенції свідомості. Необ'єктивована свідомість за Сартром, не може бути описана в термінах суб'єктно-об'єктних відношень.

Намагаючись подолати погрішності попередньої метафізики, її ідеалізм у розумінні проблеми свідомості, Ж.-П.Сартр у своїй філософській концепції так цілком і не позбавився її недоліків.

Для Леві-Стросса базовим у дослідженні свідомості стає несвідоме, яке не є свідомістю, але визначає її. Несвідоме — це об'єктивна, формальна, конструктивна за своїм характером структура. Цю властивість несвідоме "отримує" завдяки тісному зв'язку своїх власних структур із мовою. Оскільки мова — це одночасно і факт культури, який відрізняє людину від тварини, і факт, завдяки якому започатковуються і утверджуються всі форми соціального життя, то, на думку Леві-Стросса, вона не тільки допомагає схоплювати специфіку свідомості, а й виступає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні продукти. Мова є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини. Разом із тим мова здійснює "зворотне" переведення соціальних продуктів у несвідомі структури і ще глибше, у всезагальні структури мозку.

Проблема свідомості розглядається у структуралізмі через призму трьох «об'єктивностей»: структури, несвідомого, мови.

Проведений у загальній формі аналіз деяких сучасних філософських концепцій свідомості свідчить про те, що їхні автори використовували метод "мисленої конструкції", формально-логічний за своїм характером.

Проте зміст названих концепцій свідомості свідчить про нові спроби раціоналістичного "штурму" феномену свідомості, не пов'язаного з містикою та ірраціоналізмом.

Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні "духу" і "тіла", фізичних і психічних станів тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості. Багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається і описується різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також певною мірою художньою літературою, мистецтвом та ін. Для філософського аналізу проблеми плідними є узагальнення сучасної антропосоціогенетики, яка стверджує, що проблему походження свідомості потрібно роздати в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства. Свідомість сучасної людини є продуктом всесвітньої історії, результатом багатовікового розвитку практичної і пізнавальної діяльності, багатьох поколінь людей. Але щоб її зрозуміти, необхідно з'ясувати, як вона зародилась. Свідомість має не тільки свою соціальну історію, а й природну передісторію — розвиток своїх біологічних передумов.

Погляд на матерію як мертву, інертну та аморфну субстанцію вже давно спростований філософією і сучасною наукою. Починаючи з Епікура, а в Новий час із Спінози, матерія розглядається як причина самої себе. Різні форми активності матерії віртуально присутні в самій матерії. Вони самореалізуються завдяки нескінченному руху, змінам і розвитку. Сьогодні загально визнаним є положення про те, що активна діяльність матерії виходить за рамки звичайних змін і звичайної взаємодії. Вона передбачає існування у матерії іншої властивості, спорідненої з подразливістю й відчуттями. Ця властивість матерії є нічим іншим, як властивістю відображення.

Всезагальність відображення як властивості всієї матерії зумовлена універсальною взаємодією предметів і явищ. Це означає, що відображення є здатністю матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших явищ, предметів і систем.

Відображення проявляється в якісно різних формах. Кожна з них обумовлюється ступенем організації і розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Виходить, що відображальні процеси удосконалюються

і ускладнюються з розвитком матерії і залежать від ускладнення типу взаємодії між складовими структурними елементами матеріальних систем. Можна виділити кілька рівнів розвитку властивості відображення, де кожний наступний рівень є складнішим за попередній.

До основних типів відображення сучасна наука відносить:

- неорганічне відображення – пов'язане з механічними, фізичними, хімічними змінами тіл;
- органічне відображення – має місце в живій природі (подразливість, чутливість, психіка);
- соціальне відображення – рівень існування людської свідомості.

За усіх розрізень, притаманних даним типам відображення, вони мають загальні властивості, які виявляються таким чином:

- Будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший;
- У об'єкті, який був підданий дії, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта;
- Цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

Відображення становить процес, результатом якого є інформаційне відтворення властивостей взаємодіючих об'єктів. Інформація – об'єктивна сторона процесу відображення як властивості всієї матерії. Вона всезагальна.

Виникнення життя — найвеличніший стрибок у розвитку матерії, пов'язаний із появою біологічних форм відображення, які містять у собі в "знятому" вигляді фізико-хімічні форми відображення, але не зводяться до них. Життя є складною формою руху матерії. Живі організми мають такі властивості, яких не існує в неживій природі, - подразливість, розмноження, мінливість, спадковість, в основі яких лежить обмін речовин. Тому обов'язковою умовою збереження і розвитку життя є зв'язок і взаємодія організму з довкіллям. Притаманна живій природі подразливість є відповідною реакцією живого організму на вплив зовнішнього і внутрішнього середовища. Здебільшого вона відбувається у формі збудження і зовнішньої відповідної вибіркової реакції. Вудь-яка жива істота здатна тією чи іншою мірою реагувати на вплив зовнішніх умов певною кількістю доцільних дій.

Із подразливістю тісно пов'язана інша важлива властивість живого організму — запам'ятовувати і зберігати сліди подразнення. Закодовані сліди індивідуального та історичного досвіду живі організми відтворюють в активному ставленні до зовнішніх об'єктів, які є орієнтирами під час

саморуку. Подразливість — зняряддя орієнтування організму в навколишньому середовищі, активна зміна його стану.

Відчуття становлять початкову форму психіки тварин. Психіка не є властивістю всієї живої матерії, вона виникає на певному етапі історичного розвитку матерії. Це якісно новий вид відображення, пов'язаний із суб'єктивним сприйняттям і переживанням зовнішнього впливу. Найважливішою умовою розвитку відчуття та формування сприйняття є виникнення особливих нервових механізмів — органів чуття.

З появою психіки виникає сигнальне, образне відображення дійсності у вигляді ідеальних образів - відчуттів, сприймань, уявлень. Ці образи виступають образами-сигналами, суб'єктивними станами організму і суб'єктивними образами об'єктивного світу, необхідними для пристосування. Поступово відображення набуває ціннісного характеру, тобто дає змогу оцінювати явища зовнішнього світу через їхню шкідливість і корисність для життєдіяльності організму. Психічна форма відображення дійсності є вершиною природної еволюції форм відображення. Вона є біологічною передумовою виникнення людської свідомості.

Сучасна наука дає нам цікавий матеріал для розуміння особливостей діяльності відображення у живій природі. Воно носить активний характер, особливо наочно виявляється в ефекті "випередженого відображення". У тварин, які мають нервову систему, на основі випередженого відображення виникають складні форми поведінки, які формуються ще до безпосереднього контакту організму з тим чи іншим подразником. У цьому випадку у тварини формується випереджена модель об'єкта, що складається як із слідів накопиченої в процесі філогенезу і онтогенезу інформації при розв'язанні подібних «проблемних ситуацій» і закодованої у фізіологічних структурах мозку, так і з тих образів предметів і явищ, які відображуються в даній ситуації.

Вивчення випередженого відображення становить великий інтерес. Вважається, що удосконалення форм відображення, пов'язаних із формуванням моделей-програм, моделей-прогнозів у процесі еволюційного розвитку живої природи, стало передумовою виникнення можливості постановки цілей людиною та їх реалізації у її предметній діяльності. Сьогодні вже мало хто піддає сумніву твердження, що людина вийшла з надр тваринного царства. Особливості організму, безумовні реакції, народження, розмноження, смерть дісталися людині у спадок від її тваринних предків. Людина розумна наймогутніша істота з усіх живих створінь складається з тих же хімічних елементів — вуглецю, водню, кисню й азоту, що й інші ссавці. Вона відрізняється лише тим, яким чином ці елементи згруповані в хімічні з'єднання, клітини, тканини і системи органів, що утворюють організм. Людина має тільки їй притаманні чотири важливі біологічні особливості —

це прямий скелет, рухомі руки, здатні маніпулювати предметами, тривимірний кольоровий зір та унікальний своєю складністю мозок. З іншого боку, постає питання, наскільки ця тваринність у людині відбивається поведінці як соціальної істоти, на її духовному світі, є точка зору, що людські властивості, які притаманні людині як соціальній істоті, це не нова якість, що виникла внаслідок суспільного життя, а наслідок до свідомої стадної соціальної поведінки тварин.

Розвиток психічних форм відображення, пов'язаних подальшим удосконаленням нервової системи і формуванням людського мозку, став природною передумовою виникнення свідомості. Завдяки свідомості дійсність відображається в мозку людини в суб'єктивних, ідеальних образах. Здійснюється перехід від елементарного мислення до понятійного, абстрактного.

Людина - соціальна істота, яка створила величну цивілізацію. Стрибок, який перетворив досвідому психіку тварин на свідому діяльність людини, полягав у якісно новому характері навчання, котре спиралось на нові особливості мозку як функціональної системи. У перших предків людини виникає нова єдність пам'яті і навчання, вони володіли такими матеріальними елементами, які детермінували створення ідеальної моделі дії. Завдяки цьому виникла можливість цільової, навмисної дії, що відіграло значну роль на початкових етапах становлення суспільства. Цілеспрямована діяльність забезпечила якісно новий рівень адаптації до середовища — соціальну адаптацію. Цілеспрямована діяльність була підпорядкована законам суспільного буття людей, вона не записувалась у генах, а була підпорядкована законам функціонування мозку, здатного до нових форм відображення. До основних біологічних передумов, які забезпечили перехід до свідомості як вищої форми відображення, належать:

- унікальний людський мозок;
- вільні передні кінцівки, поєднані з прямоходінням;
- особлива будова гортані, придатна для членороздільної мови.

Праця закріпила прямоходіння як стійку рису у спробі життєдіяльності людини, котра потребує вивільнення руки для виконання нових складних операцій.

Відображення світу людиною здійснюється через мозок і ті складні нервові механізми, які пов'язують людину з навколишнім світом. Людський мозок має невичерпні можливості, нескінченні здібності до навчання, логічного мислення, управління мовою та точною координацією зору й руху.

У фізіологічній науці відбувається перехід від теоретико-емпіричних до абстрактно-теоретичних методів дослідження, які значною мірою

ґрунтуються на гіпотико-дедуктивному передбаченні. Завдяки методам нейрокібернетики мозок вивчається як відображувальний апарат, котрий шляхом перекодування здобутих збуджень у нервовий імпульс формує ідеальний образ. Дослідження свідчать, що такі хімічні речовини, як ацетохолін, холінестераза, цирозін та інші відіграють значну роль у перекодуванні отриманої інформації, а також у подальшій передачі збуджень нервовим імпульсом.

Вивчення фізіологічних основ свідомості всебічно збагачує вчення про рефлексорний характер психічних процесів, яке розвивалось І.М.Сеченовим, І.П.Павловим, Е.Введенським та ін. Психіка людини постає в їхніх вченнях як складна система активної діяльності, яка формується під впливом зовнішнього середовища. Рефлексорний процес розпочинається із сприйняття подразника, продовжується нервовим процесом у корі головного мозку і закінчується відповідною діяльністю організму. Поняття рефлексу відображає взаємозв'язок і взаємодію організму із зовнішнім світом, причинну залежність роботи мозку від довкілля через посередництво практичних дій людини.

Здатність відображення об'єктивного світу в ідеальних образах з'явилась саме в процесі еволюції людини як суспільної істоти. Соціальне і біологічне у природі людини, в генеалогії свідомості тісно переплетені. Сам по собі мозок, яким він виходить "із рук природи", не мислити може "по-людськи". Він стає органом людської свідомості тоді, коли людина залучається до суспільного життя. На певному етапі становлення людини та її свідомості біологічна еволюція із домінуючого фактора перетворилась на другорядний, і визначальну роль стала відігравати суспільно-історична діяльність людини. Перехід від біологічної до соціально-трудової діяльності здійснюється тоді, коли для цього є перелічені вище біологічні передумови, тоді, коли біологічний спосіб існування виявляє свою неспроможність. Він перестає забезпечувати виживання біологічного виду.

За умови взаємовідносин із природою, опосередкованих засобами праці, змінювались і взаємини між людьми. Щоб регулювати трудову діяльність та інші типи стосунків, знадобились ідеальні засоби спілкування. Серед них — норми, традиції, звичаї, втілені й передавані за допомогою мови.

Вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні чинники цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільну мову. Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала появу нової форми відображення — свідомості. Праця сполучає у собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості, логічного випереджаючого відображення дійсності.

Розум людини розвивався відповідно до того, наскільки вона навчилася змінювати довколишнє середовище. За допомогою засобів праці, які одночасно виступали й засобами пізнання, вона осягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи засоби праці, людина вчилася в думках їх виділяти, узагальнювати та абстрагувати. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. Людина вчилася думати. Так поступово формувався логічний образ предмета. Праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш опосередкованим і абстрактним. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість втілюється в праці, створюючи предметний світ природи, світ культури.

Свідомість— це усвідомлене знання, свідоме відображення дійсності. Вона виступає регулятором трудової діяльності, спрямованої на досягнення заздалегідь поставлених цілей. Будь-які дії людини спрямовані на досягнення кінцевого результату, поставленої мети. Тому умовою будь-якого свідомого вчинку є цілепокладання, передбачення, для чого людина здійснює свої дії, яким буде кінцевий результат. Друга особливість зумовлена характером існування людини у суспільстві.

У процесі трудової діяльності люди вступають один із одним в ті чи інші форми стосунків, спілкування. Спілкування є однією із необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, це одна із умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує способи діяльності, а й шляхом наслідування та переймання засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки. Розрізняють міжособистісне і суспільне спілкування.

Виникнення свідомості як соціально-культурного вища безпосередньо пов'язане із зародженням мови, в якій формувались та відбивалися перші свідомі уявлення людей. Свідомості поза мовою не існує. За догою мови люди можуть "сигналізувати" один одному про призначення того чи іншого предмета або дії. Будучи засобом взаємного спілкування, обміну досвідом, мова об'єднує людей не тільки даного часу, а й різних поколінь. Крім того, мова є специфічним засобом зберігання та передавання інформації, а також управління поведінкою людини, пізнання об'єктивного світу і самосвідомості особи.

Визначальним фактором виникнення свідомості є соціальність. Саме завдяки соціальності людина удосконалювала і транслювала у поколіннях навички трудової та розумової діяльності, адже між побудовою зовнішньої практичної діяльності і внутрішньою розумовою діяльністю людини є певна відповідність.

Свідомість як феномен матеріального і соціального світу, в якому живе людина, існує у двох формах: **індивідуальній та суспільній**.

Поняття свідомості розглядається в різних ракурсах. Так, фізіолог Дельгадо вважає, що свідомість із моменту народження, протягом усього життя людини повністю залежить від припливу інформації, її можна визначити як переробку інформації, що надходить у мозок. Психологи А.В.Петровський і М.Г.Ярошевський розглядають свідомість як вищу інтегруючу форму психіки, як результат суспільно-історичних умов формування людини у трудовій діяльності, під час постійного спілкування з іншими людьми. У філософській літературі здебільшого зустрічається інтегральне уявлення про свідомість як про ціле, спрямоване відображення зовнішнього світу, як засіб регулювання й контролювання людиною своїх взаємовідносин із дійсністю.

Незважаючи на різні підходи дослідників до феномена свідомості, усі вони звертають увагу на головне, що притаманне свідомості, — зв'язок із діяльністю, відображально-інформаційну, регулятивну та комунікативну функції.

Свідомість не зводиться до психіки людини. Психіка складається із таких духовних утворень, як свідоме і несвідоме, що є багатомірними і перебувають у постійній взаємодії. **Свідомість**— це насамперед знання. Без знання свідомості не існує. Тому більшість дослідників вказують на важливу роль пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової форм діяльності свідомості. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається із чуттєвого, абстрактно-мисленого та інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають чуттєві й понятійні образи, які становлять предметно-змістовну основу мислення. До пізнавальних здатностей людини належить також увага та пам'ять. Але у пізнавальній сфері свідомості головна роль, безперечно, належить понятійному мисленню. Воно забезпечує всій пізнавальній діяльності предметний, усвідомлений характер.

Семінарське заняття № 5

Тема: Проблема буття у філософії.

Мета: розкрити філософський зміст понять «буття», «матерія», «простір», «час», «рух», «онтологія», «свідомість»; охарактеризувати основні чинники виникнення та функціонування свідомості, складові структури свідомості та її функції; установити зв'язок проблеми свідомості із найважливішими особливостями людини, людського буття та філософським їх осмисленням.

Методи: словесний

План:

- 1 Проблема буття у філософії.
- 2 Єдність матерії, руху, простору та часу.
- 4 Свідомість людини як діалектичне співвідношення об'єктивної та суб'єктивної реальності.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: абсолютизація, ідеальне, мова, буття, рух, простір, час, цілеспрямованість.

Теми рефератів:

- 1 Проблематика походження, розвитку та сутності свідомості.
- 2 Суттєві ознаки людської свідомості та її принципова відмінність від інтелекту тварин.
- 3 Порівняльний аналіз основних концепцій походження свідомості.
- 4 Функції свідомості та проблеми людського самовиховання.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Філософський словник, підручник, схеми, вислови філософів.

Література:

- 1 Гегель. Наука логіки: В 3 т. – М., 1970. – Т. 1. – С. 123-256.
- 2 Герасимчук А.А. Проблеми управління в історичній свідомості українського суспільства// Політична культура демократичного суспільства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. К., 1998. С. 176-178.
- 3 Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен-Львів, 1995. Розд. 4
- 4 Лой А.М. Проблеми свідомості: історичність досвіду // Філософ. і соціал. думка. 1992 № 7
- 5 Лукач Д.К. К онтології общественного бытия. Прологомены.-М., 1991.
- 6 Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини.К., 1995.№ 7
- 7 Проблема сознания в современной западной философии. М., 1989.

Семінарське заняття № 6

Тема: Поняття суспільства у філософії

Мета: ознайомити студентів із основними підходами до розуміння суспільства; показати суспільство як самоорганізуючу і саморозвиваючу систему; розвивати вміння робити висновки; виховувати студентів у дусі гуманізму

Методи: словесний

План:

- 1 Основні підходи до розуміння суспільства.
- 2 Суспільство як самоорганізуюча і саморозвиваюча система.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

соціум, суспільне життя, сфери суспільного життя.

Теми рефератів:

- 1 Єдність природи і суспільства.
- 2 Сучасні концепції про типологію суспільного поступу

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

реферати, підручник, філософський словник, вислови філософів, портрети філософів, схеми.

Література:

- 1 Блинников Л.В. Великие философы: Учебный словарь – справочник.- М., 1997.
- 2 Горбачев В.Г. История философии. Брянск, 2000.
- 3 История философии в кратком изложении. М., 1991.
- 4 История философии: Запад-Россия- Восток. В 3 т. М., 1996.
- 5 История философии для вузов / А.Н.Волков, В.С. Горнев. М., 1997.
- 6 Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії. Львів, 2001.
- 7 Коплстон Ф. Історія середньовічної філософії. К., 1997.
- 8 Петрушенко в.Л. Формування вихідних засад середньовічного філософствування. Львів, 2000.
- 9 Татаркевич В. Історія філософії. Т.1. Львів, 1997.

Соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість та сенс людської історії, духовні основи суспільства.

Протягом всієї історії розвитку соціальної думки мислителі прагнули знайти відповіді на корінні питання суспільного буття людей: як виникає суспільство і як воно існує? Що змушувало і змушує людей об'єднуватись? Яким чином це відбувається, якщо в індивідів, що складають суспільство, такі різноманітні і навіть протилежні інтереси та мотиви діяльності?

Перші об'єднання людей ґрунтувалися на родинних і сусідських зв'язках, на звичці, на взаємному тяжінні і почуттях симпатії один до одного, в решті-решт через страх залишитися наодинці перед загрозою ззовні. Але з поступом історії, із зростанням населення, з ускладненням системи спільного

життя виникають певні соціальні структури, що набувають власних законів розвитку. Вони підтримують цілісність та єдність суспільства, забезпечуючи його стабільність і можливість саморозвитку.

Суспільство є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлюватися від природи, зберігаючи разом з тим зв'язок з нею. В суспільно-філософській та соціологічній літературі виділяють три групи факторів саморозвитку суспільства:

- трудова діяльність людей;

- соціальність, колективний характер людського життя, субстратом якого є культура, надбіологічна форма наслідування;
- духовний потенціал людства (наявність свідомості, інтелекту, пізнавальної діяльності).

Суспільство визначається в соціальній філософії як системно організована сукупність всіх форм і способів взаємодії і об'єднання, що породжується доцільною і цілеспрямованою діяльністю великих груп людей. В такому широкому значенні суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природних явищ і дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії.

Щоб зрозуміти феномен суспільства, потрібно визначити характер закономірностей, що об'єднують людей в єдине ціле, в суспільний організм. Суспільство як система взаємодії людей визначається певними внутрішніми суперечностями - між природою і суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю. Ці зв'язки стали основою для розробки різноманітних соціологічних концепцій суспільства. Одні з таких теорій нехтують якісною різницею між суспільством і природою (натуралістичні концепції), інші - абсолютизують її (ідеалістичні вчення).

Так, для натуралістичного підходу характерним є розгляд суспільства, як продовження закономірностей природи, Космосу. Суспільно-історичні зміни і відмінні риси того чи іншого суспільства пояснюються географічним середовищем, природнокліматичними характеристиками, ритмами сонячної активності і космічних випромінювань, специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими, статевими особливостями. На думку представників соціобіології, всі форми суспільної поведінки людей мають біологічну основу, саме природні сили, хоча і окультурені, підкоректовані цивілізацією, є базовими у формуванні людського суспільства.

Ідеалістичний підхід спрямований на аналіз духовних проявів людського життя. Його зміст полягає у тому, що сутність зв'язків, котрі об'єднують людей в єдине ціле, знаходять в релігійних віруваннях, в міфах, в ідеях

духовних устремліннях великих історичних діячів. Тобто основним фактором соціального життя виявляються суто духовні мотиви.

Ще одна актуальна соціально-філософська проблема пов'язана зі співвідношенням об'єктивних та інтерсуб'єктивних (міжіндивідуальних) сторін в суспільному житті. Чи суспільство виникає з індивідуальної взаємодії, чи індивід - похідне від суспільства? Ця проблема має в соціальній думці два протилежні вирішення. В одних теоріях визначається первинність індивідуального початку в суспільстві (М.Вебер, Т.Парсонс, П.Сорокін, Дж.Хоманс, Дж.Мід, Г.Блумер), в інших вихідними є об'єктивні, надіндивідуальні соціальні структури (К.Маркс, Е.Дюркгейм). В матеріалістичному розумінні історії, що була розроблена Марксом, основною є ідея про спосіб виробництва, що формується об'єктивно, тобто незалежно від волі і свідомості людей. Зв'язує людей в суспільний організм не спільна ідея або спільна релігія, а продуктивні сили і виробничі відносини. Матеріалістичне розуміння історії робить акцент на об'єктивності процесів, що відбуваються в суспільстві.

Намагаючись подолати «обезлюднений» підхід до суспільства, протилежна доктрина, що отримала назву методологічного індивідуалізму, саме взаємодію індивідів розглядає як вихідну основу соціальної організації. Початок такої традиції було покладено М.Вебером і розвинуто Т.Парсонсом. Продовжили розробку цієї традиції Дж. Хоманс, П.Сорокіна та ін.

Індивіди постійно вступають у взаємодію в процесі праці, з метою самозахисту, гри, здобуття знань, народження та виховання дітей тощо. Ця взаємодія є первинним актом соціальності. Суспільство немов би нарощується над взаємодією індивідів. Причому найсуттєвішою відмінністю людського співтовариства від тваринного стада є той факт, що в процесі взаємодії в людському суспільстві історично створюється розподіл соціальних ролей, коли кожна людина не тільки подібна до іншої, але й виступає разом з тим в ролі робітника, банкіра, фермера тощо. Основою взаємодії та рольового розподілу є необхідність задоволення матеріальних та духовних потреб.

Суспільство - це самі люди в їх суспільних відносинах. Всі суспільні явища є врешті-решт результатом дій індивідів, їх цілей, бажань, думок, вільного вибору. Суспільство є системою спілкування, взаємозв'язків і взаємодій індивідів. Але разом з тим суспільство є такою системою, що здатна «о саморегуляції, до розвитку за власними законами. Міжособиста взаємодія, що передбачає наявність регулятивних правил, норм, звичаїв, призводить до появи відносно самостійних і незалежних від індивідів форм суспільної інтеграції і регулювання відносин між індивідами, між соціальними спільнотами, між людиною та природою. Виникають об'єктивні щодо людини інститути держави, права, науки, ідеології, моралі і та ін. Саме цей

інтерсуб'єктивний простір, в якому живе і чинить індивід, визначає як його життя, так і життя мільйонів інших людей.

Саме така суперечлива особливість суспільної реальності - бути продуктом взаємодії індивідів, відбитком їх суб'єктивності (цілей, інтересів, бажань) і разом з тим незалежно від них надлюдською силою - обумовлює специфіку соціальної закономірності (соціальної детермінації), що якісно відрізняється від природних закономірностей. Суспільні закони, на відміну від законів природи, виникають пізніше, реалізуються тільки в свідомій діяльності людей, складніші за механізмом дії і в значній мірі ймовірні. Це скоріше закони-тенденції, в їх розгортанні реалізуються далеко не всі потенції, можливості, а непередбачуваність багатьох подій є загальною закономірністю. Суспільне буття та історія людства, оточуючий нас предметний світ складаються із зусиль конкретних індивідів, є результатом їх діяльності. Проте сам цей результат, стає об'єктивною передумовою людського існування. Отже, те, що має назву «соціальної детермінації», є фактом залежності людей від продуктів та результатів їх власної діяльності. Із сукупної взаємодії індивідів розвиваються нові об'єктивні історичні обставини, які, у свою чергу, визначають наступний розвиток людства. Тим самим закономірних тенденцій суспільного розвитку без діяльності людей не існує. Люди знаходяться в залежності від об'єктивних умов і обставин життя, але разом з тим створюють і змінюють ті обставини.

Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру. Структура суспільства має два аспекти. По-перше, це те, що має назву «соціальної структури суспільства», тобто сукупність «мікро-соціумів» - соціальних груп, спільнот, котрі є суб'єктами суспільного життя. По-друге, це є системаосновних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних до них суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони творять історію. Творцями соціального процесу вони є разом з іншими людьми, у взаємозв'язку з ними. Кожна людина включена в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, але й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів та цілей індивідуального та суспільного розвитку. Сукупність різноманітних соціальних спільнот та зв'язків між ними складають соціальну структуру суспільства.

Серед факторів, що обумовлюють формування соціальних спільнот та груп, є і природні ознаки (статі, віку, раси), і соціальні (професійні, культурні та інші) ознаки. Так, можна виділити соціально-територіальні спільноти

(мешканці міста і мешканці села), соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери), соціально-етнічні (сім'я, рід, плем'я, народність, нація, етнос). У сучасній соціології поряд з поняттям «клас» вживається термін «страта». Теорія стратифікації виділяє певні верстви і спільноти (страти) за ознаками культури, освіти, стилем життя, родом занять тощо. Так, М.Вебер включає в число таких ознак, крім відношення до власності і рівня прибутку, відношення до влади і соціальний престиж.

Вирішальним моментом, що визначає власне структуру соціуму, є фактори, завдяки яким стало можливим саме його народження і існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не тільки в основі визначення трьох сфер життєдіяльності людей, але й - відповідних до них суспільних відносин.

Суспільне життя відбувається в трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності, - в матеріально-економічній, соціально-політичній і духовно-культурній. Потрібно підкреслити, що визначення трьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність - це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя веде до створення деформованої моделі суспільства.

В процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. Вони охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають в себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні – політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні - моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини. Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Суспільство як єдність соціального й індивідуального спрямоване, перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації і розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб.

Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють основні функції суспільства:

- функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення вітальних потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);
- функцію регулювання і організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування і нормалізація політичних, правових, моральних, релігійних відносин);

- функцію акумуляції і зберігання людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх у механізм соціальної пам'яті і в засоби духовного росту особистості.

Економічна сфера є вихідною структурою суспільства. Справа в тому, що основне призначення суспільства - відтворити існування живих людських істот, які є субстратом суспільства. Матеріально-економічна сфера є процесом перетворення і освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя.

Економічна сфера орієнтована в першу чергу на забезпечення вітальних (життєутворюючих і життєзберігаючих) потреб індивідів. Але це не означає, що суспільство функціонує лише як економічна система. Суспільне життя в своїй сутності є творчим процесом, процесом розвитку людьми соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній теорії поняттям «суспільне виробництво».

Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою, матеріальним виробництвом, воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (тобто є виробництвом форм спілкування, процесом формування і розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (це так зване «духовне виробництво»). Отже, основні сфери життєдіяльності суспільства в їх взаємозв'язку - це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його умов і його суб'єкта - соціального індивіда.

Соціально-політична сфера суспільства - це сфера, в якій здійснюється взаємодія індивідів та соціальних спільнот, це сфера продукування способів і форм спілкування, правил взаємостосунків між людьми. Ця сфера пов'язана з формуванням в історії різноманітних соціальних систем, соціальних спільнот та інститутів (конкретно-історичних суспільств, держав, класів, націй, численних соціальних груп), політичних партій тощо. Однією з найважливіших функцій суспільства є функція організації, упорядкування, нормалізації суспільних відносин. Саме регулятивну функцію виконують соціальні інститути. Вони «обслуговують» всі сфери суспільства, забезпечуючи соціальну консолідацію і стабілізацію життя всього суспільства. Соціальні інститути - це і певні установи, і сукупність соціальних норм та культурних зразків, і система поведінки, відповідна до цих норм. В залежності від сфер життєдіяльності виділяють такі соціальні інститути: економічні (розподіл праці, власність, заробітна плата тощо); політичні, або інститути влади (держава, армія, інститут права, партії, профспілки та ін.); інститути в сфері культури (традиції і звички, мораль, інститути освіти, сім'ї, церкви).

Духовна сфера є сферою духовного виробництва, процесом формування і функціонування об'єктивних форм духовного життя - мистецтва, моралі, релігії, філософії, культурних цінностей, суспільних цілей та ідеалів, науки, виховання, освіти. Кожне суспільство в своєму розвитку ґрунтується на певній системі цінностей, норм, ідеалів. Якщо ідеали суспільства, його культура, форми менталітету народу підпадають під загрозу ерозії, то негативного впливу зазнають суспільні відносини, відповідним чином трансформується цивілізація. Суспільне життя в будь-якій формі і на будь-якому рівні визначається духовно-культурними чинниками, які не можна ігнорувати.

Соціальна філософія не може залишити поза увагою проблеми суспільного розвитку - джерела саморозвитку людського суспільства, історично суперечливий характер суспільного прогресу та його критерії, спрямування історії, історичну типологію суспільства та інші. Більше того, перед сучасною соціологією та іншими науками постає завдання розробки загальної соціодинамічної теорії, що дало б змогу прогнозувати соціальний розвиток різних спільностей і людства загалом.

В соціальній філософії та соціології по-різному вирішується питання про основні чинники розвитку суспільства. Як правило, пошук йде в напрямку визначення певної єдиної детермінанти або «двигуна» історії, чи то буде техніка, чи економіка, чи свідомість. В натуралістичних концепціях розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, зокрема, географічними чинниками, змінами народонаселення тощо. Інші концепції апелюють до людського розуму. Ідея про вирішальне значення людської духовності є чи не найпоширенішою в соціальній філософії і соціології. Особлива увага тут приділяється численним соціокультурним та духовним факторам - ролі пізнання і науки в історії, ролі творчої діяльності особистості, її вольовим проявам. Історичний розвиток пов'язується із зростанням усвідомлення людської свободи, вдосконаленням моральних норм, поширенням культурних цінностей тощо. В сучасних західних технократичних концепціях соціальний розвиток пояснюється прогресом техніки і технології. В марксистській соціальній теорії визначальна роль в історичній еволюції суспільства відводиться економічному фактору, матеріальному виробництву, рівню розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, продуктивності праці.

Всі названі фактори є суттєвими і необхідними в соціальному розвитку, всі вони обумовлюють певним чином плин історичних подій. В еволюції суспільства важливі всі форми життєдіяльності - матеріально-економічні, політичні, релігійні, моральні та інші - в їх історичній єдності і взаємозв'язану. Не заперечуючи величезний детермінуючий вплив техніко-економічних факторів, потрібно все ж зазначити, що не можна вказати на єдиний визначальний чинник для всієї людської історії. На різних етапах соціального

розвитку головним може стати будь-який з названих чинників. Суспільство – імовірна система, джерело розвитку якої є досить складним, включаючи цілий спектр різних сил - природних, власне соціальних, духовних. Їх співвідношення змінюється в ході історії і не може бути передбаченим з математичною точністю. На формування тієї чи іншої суспільної структури впливають: природні особливості, наука, економіка, техніка, технологія, устрій політичної системи, наявна ідеологія та рівень духовної культури, національні особливості, міжнародні умови, роль особистості.

Отже, історія обумовлена сукупністю різних факторів, одні з яких в конкретних ситуаціях виявляються сильнішими за інші і постають в якості основних детермінант. Досвід ХХ століття спростовував однофакторний відхід до розвитку суспільства.

Проблема джерел та основних чинників соціального розвитку безпосередньо пов'язана з проблемою історичної типології суспільства. У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одне від одного за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи, а також різноманітні форми сучасного суспільства?

З цього приводу в сучасній соціологічній думці співіснують два підходи до типології суспільства, які частково заперечують, але й доповнюють один одного - формаційний і цивілізаційний.

Формаційна теорія розвитку суспільства належить К.Марксу. Свою основну ідею матеріалістичного розуміння історії він ґрунтує на концепції суспільства як соціально-економічної цілісності, вирішальна роль в якій належить економічному фактору. З різних сфер суспільного життя він виділяв економічну, а з усіх суспільних відносин - виробничі як основи і визначальні.

Потребам більш досконалого осмислення сучасного суспільства відповідає цивілізаційний підхід, що утвердився в сучасній соціології і соціальній філософії.

Термін «цивілізація» досить багатогранний і не має однозначного визначення. Іноді цивілізацію ототожнюють з поняттям культури (коли йдеться про китайську цивілізацію, шумерську, латиноамериканську тощо). Нерідко під поняттям «цивілізація» розуміється більш високий рівень розвитку суспільства, який йде на зміну його вихідному стану - варварству і який пов'язаний з високим рівнем техніки і технології. Але у всякому випадку поняття «цивілізація» вживається для характеристики цілісності матеріальної і духовної життєдіяльності людей.

Щодо цивілізаційного підходу в соціології, то тут під цивілізацією розуміється певне історичне утворення, відгалуження історичного розвитку, в сукупності культур і соціумів, об'єднаних спільними ознаками. В соціології став уже загальноприйнятим поділ історії на три типи цивілізації - на період традиційної (аграрної), індустріальної (техногенної) і постіндустріальної (інформаційної) цивілізації. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6-8 тис. років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI-XVII ст.); інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації. Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій?

Потрібно зауважити, що цивілізаційний підхід в його початкових варіантах теж виявив свою обмеженість і односторонність, тому згодом зазнав певних змін. Творцями концепції трьох історичних типів цивілізації стали американські соціологи і футурологи Д.Белл і О.Тоффлер. За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного типу використовуваного знання. Якщо в марксизмі в соціальній теорії панує економічний детермінізм, то в цивілізаційній концепції - технологічний. Пізніше при аналізі типів цивілізації більша увага приділяється соціокультурним факторам.

На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття «цивілізація» - фіксує увагу не лише на економічній і технологічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства - матеріально-економічній політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але в більшій мірі - сукупність культурних зразків, ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів. Цивілізаційний підхід більш універсальний за формаційний. Його типи більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізацій є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Важливо підкреслити, що кожному типові цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку, свій власний механізм детермінації.

Під традиційною цивілізацією розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу, зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційна цивілізація охоплює не лише і періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших часів. Багатьом країнам так званого «третього світу» притаманні риси традиційного суспільства. Його характерними ознаками є такі:

- Аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;

- Високий рівень залежності від природнокліматичних, географічних умов буття;
- консерватизм в соціальних стосунках і способі життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Індустріальна (техногенна) цивілізація сформувалась на руїнах середньовічного суспільства. Її основою став розвиток масового машинного виробництва. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищим принципом життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стає сама новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія індивіда. Саме тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона подавляє, підкоряє культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою.

Еволюція західних суспільств XIX-XX століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем - перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але з другого боку, та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка і здатна модифікувати, гуманізувати цей базис. З цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу

соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи тощо.

Систему ідей індустріального суспільства розробляли в 50-60-х роках такі відомі соціологи США та Західної Європи, як Р.Дарендорф, Р.Арон, У.Ростоу, Д.Бел та інші. Теорії індустріального суспільства об'єднуються сьогодні з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

Концепція постіндустріального суспільства була розроблена Д.Беллом, а також продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях О.Тофлера, Ж.Фураст'є, Р.Гелбрейта, Р.Арона, У.Ростоу. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви - постіндустріальне суспільство, суспільство «третьої хвилі», технотронне, споживацьке, трансформаційне тощо. Останнім часом все частіше використовуються термін «інформаційна цивілізація».

Виникнення нового, інформаційного суспільства, пов'язане насамперед із змінами в соціальній структурі суспільства, що обумовлено новою роллю науки і техніки. Власність, на думку Д.Бела, втрачає своє значення як критерію соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані «синергетичні», здатні до саморозвитку, відкриті системи (комп'ютерні, біотехнологічні комплекси тощо).

Людська думка не може не прагнути знайти певну логіку, певну упорядкованість історії, тим більше, що певний порядок в історії інтуїтивно розпізнається. Очевидно, що історичний процес не є лише калейдоскопом, хаосом подій. В ньому можна виділити певні періоди розвитку, певні типи суспільства. Але чи можливо, виходячи з того, охопити історію в її цілісності, тобто з врахуванням майбутньої перспективи? Чи можливо однозначно відповісти на питання: куди саме йде людство, в чому полягає сенс історії і чи є вона прогресивним розвитком?

Жодне фактичне знання про минуле не дозволяє судити про історію в її цілісності. Історична наука, наприклад, не ставить перед собою таке завдання. Про історію людства не можна судити по історії окремих країн, народів, регіонів, навіть епох. Людська історія є принципово незавершеною. Знаходячись в середині незавершеного процесу, не знаючи його кінця, не маючи іншої системи для порівняння (бо людство - єдине і унікальне, іншого просто немає), не можна сказати, на якій стадії всесвітньої історії як цілого людство знаходиться. До того ж історичний процес, на відміну від природних явищ, є процесом людської діяльності і творчості, а результати творчості не можна однозначно передбачити.

Таким чином, науково-теоретична відповідь на запитання про спрямованість історії в її цілісності неможлива, як неможливе і обґрунтування чи

спростування історичного прогресу. Але це не означає, що таке питання виявляється марним, цілком вигаданим, воно просто не є питанням конкретної науки. Проблема спрямованості та сенсу історії- суто філософська проблема, яка має коріння в безпосередньому житті людей і саме там набуває особливого значення. Філософія розуміє історію не як сукупність історичних подій і фактів, а як реальність, яка створюється людиною і має для неї значущість, цінність. Людина не може жити і творити без бачення перспективи свого теперішнього життя. А це передбачає певне ставлення до історії, визначення свого місця в ній. Саме в процесі безпосереднього життя людей створюється певний узагальнений образ історії. Історія набуває певного сенсу, коли люди ставлять питання: хто ми самі в історії? Усвідомлення історії завжди залежить від ставлення людей до сучасності. В залежності від обставин життя, люди по-різному відчують себе в своєму часі, сприймають його то як прогрес щодо минулого, то як регрес, то як кризу, занепад, зупинку історії. Кожна епоха бачить логіку історії та її сенс, виходячи із своїх сподівань, із своїх уявлень про свободу, щастя, справедливість, добро, мир. Філософія лише відбиває в теоретичній формі, узагальнює набутий людством духовний досвід в усвідомленні історії. Зокрема це стосується досить складної і неоднозначної проблеми -проблеми історичного прогресу.

Давно було помічено, що в теоретичному поступі від минулого до майбутнього спостерігаються певні цикли: історичні події відбуваються в певному ритмі і немов би повторюються.

Поступово в соціальній думці людства сформувалися дві позиції щодо розуміння характеру історичного розвитку. Це, з одного боку, визнання циклічного, колоподібного розвитку суспільства, з другого - уявлення про прогресивний поступ людства. Ці два підходи поперемінне домінують в людських уявленнях, обидва мають серйозне наукове обґрунтування, а значить - право на існування і наукову перспективу.

Перший підхід розглядає історію як складну конфігурацію співіснуючих або постійно змінюючих одна одну у часі цивілізацій і культур. Кожна з них живе власним життям, має власну неповторну історію, але згодом неминуче гине, перетворюється на іншу. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність, циклічність історичного процесу. Розвиток історичних систем (людства в цілому, окремих держав, окремих соціальних сфер - політики, культури, релігії, економіки) розглядається відповідно з певними ритмами і циклами. Відбувається постійний процес зародження, зрілості, старіння, занепаду і нового відродження соціальної системи та інститутів.

В межах даного підходу знаходяться ідеї фіналістського розуміння історії, ідеї циклізму, культурно-історичних типів (М.Данилевський, О.Шпенглер, М.Вебер, П.Сорокін, А.Тойнбі та ін.).

Другий підхід стверджує єдність історичного процесу, наявність загальних історичних законів і універсальність ступенів, фаз, через які проходить людство в своєму розвитку. Цей підхід найбільш яскраво представлений в соціальній думці марксизму, але таку позицію (в різних її варіантах) поділяли й класики філософії історії (Вольтер, Гердер, Гегель), і представники цивілізаційного підходу до типології суспільства (Спенсер, Дюркгейм, Бел, Тофлер, Арон), і представники сучасних технократичних теорій (Гелбрейт, Росту). Особливою рисою даного підходу є уявлення про прогресивний поступ людства, як закономірне сходження від примітивних, нижчих форм соціальної організації до більш досконалих, вищих форм.

Соціальний прогрес ще й досі здебільшого трактується як висхідна лінія розвитку шляхом просування від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого. Таке розуміння прогресу зустрічаємо у Конта, Спенсера, у Маркса і Гегеля.

Ідея прогресу була пануючою на протязі XVIII-XIX століть. Саме в цей період людство беззастережно вірило у всеперемагаючу силу розуму, наукового знання, технічних досягнень. Саме тут поняття прогресу набуло значення сходження людства до кращого, безперервного і дедалі зростаючого вдосконалення життя і людини.

Деякі напрямки сучасної західної соціології (технократичні концепції, теорії модернізації, конвергенції, постіндустріального суспільства тощо) не заперечують ідею прогресу і важливість його об'єктивного критерію (він доповнюється іншими показниками - рівнем зайнятості, рівнем споживання тощо). Дійсно, можна застосувати поняття прогресу та його критерію щодо окремого соціального явища (наприклад, науки, техніки, технології), для порівняння певних параметрів окремих соціальних систем. Але навряд чи це дає підстави робити висновок щодо тенденції історії в цілому.

Потрібно врахувати суперечливий характер суспільного прогресу, бо своєю зворотною стороною він має регрес. Кожен крок уперед в історії є водночас і певним відступом. Важко знайти загальний баланс здобутків і втрат людства, тим більше, що певне сходження людства в різних сферах соціального життя - економіці, технології, духовній сфері - виявляється неоднаковим. Особливо наочно помітна розбіжність, неспівпадіння прогресу матеріально-технічної сфери із рівнем духовно-культурного розвитку індивіда. Загальновідомі і такі зворотні сторони науково-технічного прогресу, як екологічні, демографічні та інші так звані «глобальні» проблеми людства.

Чи можна вважати проявом прогресу історії науково-технічний прогрес, що поставив людство перед загрозою загибелі? Чи є дикун з комп'ютером більш досконалим за дикуну з кам'яною сокирою? Чи насправді сучасна епоха з її шаленим ритмом, економічними перегонами на виживання, з її масовою

культурою дає більше можливостей для розвитку людини, ніж епоха середньовіччя, сповнена релігійного ставлення до природи, зосередженої уваги до духовного світу людини? Чи збільшує щастя і чи зменшує страждання перехід від племінного ладу до держави? Своєрідною відповіддю на це може стати запитання одного з філософів: чи не є ідея прогресу лише назвою стійкого інстинкту, що не дозволяє череді стояти на місці і що тягне її все далі в надії, що далі буде більш соковита трава?

В сучасній соціально-філософській літературі відзначають факт незгодженості між собою прогресу соціальної системи і розвитку особистостей, з яких складається суспільство і які є його субстратом. Удосконалення і зміцнення системи, як правило, нівелює особистість індивіда, внаслідок чого відбувається його відчуження, перетворення на «гвинтик», фактор суспільного механізму. Чи прогресує сама людина - залишається відкритим питанням. Простіше знайти ознаки прогресивного поступу суспільства як системи. Системні дослідження свідчать про те, що в системних утвореннях наявна спрямованість розвитку по висхідній (зростає рівень самоорганізації системи, підвищується здатність до більш високого рівня цілеспрямованості, власної оптимізації тощо).

Ідея прогресу в тому значенні, яке їй надала попередня епоха, може вважатися вичерпаною. Не випадково формаційний підхід до історії змінився у ХХ столітті на цивілізаційний. Поняття цивілізації передбачає розгляд історії не лише як історії економіки, а як історії людей, в єдності їх матеріального і духовного життя. Основу цивілізацій складають певні культурні цінності. Кожна епоха є відбитком неповторної, унікальної культури, яка є самоцінною і не підлягає порівнянню, не може вимірюватись критеріями прогресу. М.Бердяєв вважав вчення про прогрес (як про поступальний розвиток «по сходинках» історії від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш розвиненого) хибним і невиправданим ні з філософської, ні з моральної, ні з наукової точки зору. При такому підході втрачається самоцінність кожної епохи, покоління, культури. Вони перетворюються лише на засіб майбутнього, більш досконалого суспільства. Насправді ж кожна епоха, кожна цивілізація і культура, за словами одного з істориків, рівною мірою наближена до Бога. Критерій більшої або меншої досконалості, повноцінності або меншвартості щодо періодів історичного розвитку не спрацьовує. Людство все більше розуміє необхідність «рівноправного партнерства», діалогу різних епох і різних культур. Не випадково, що в період кризи техногенної цивілізації людство все частіше звертається до культурних цінностей традиційного суспільства, вони виявляються такими, що потребують освоєння наново і по-новому.

Безперечно, людство йде вперед, але це скоріше рух від дитинства до юнацтва, від юнацтва - до зрілості. Це сходження не до кращого, а до складнішого: це нові труднощі, нова відповідальність, загострення і необхідність

подолання нових, більш серйозних проблем. Тому ідея прогресивного розвитку і циклічності не взаємовиключають, а взаємодоповнюють одна одну. Дійсно, злети і падіння відбуваються в суспільстві ритмічно, певні цикли можна знайти в розвитку економіки, культури, релігії, але разом з тим спостерігається і поступальний рух в історії.

Останнім часом з'явився новий - третій підхід до проблеми спрямованості суспільного розвитку. Він прагне органічно поєднати уявлення про лінійно-прогресивний поступ теорії з теоріями циклічного розвитку. У сучасному світі на перший план починають виходити закони системно-циклічної динаміки. Відбувається становлення і розвиток багатоваріантного і багатомірного світу, в котрому поєднуються ритмічність і поступальність соціального процесу, його альтернативність і разом з тим невідворотність еволюції.

Семінарське заняття № 7

Тема: Політична система суспільства

Мета: дати визначення політичної системи суспільства, розкрити її структурні й функціональні особливості; розвивати вміння аналізувати різноманітні теорії походження держави; виховувати студентів у дусі гуманізму

Методи: словесний

План:

- 1 Сутність, структура та функції політичної системи.
- 2 Держава – базовий інститут політичної системи.
- 3 Політична свідомість і політична культура як елементи політичної системи.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

Політична система, політична свідомість, політична культура.

Теми рефератів:

- 1 Політика як соціальне явище. Її специфіка та роль у суспільному житті.
- 2 Політична сфера суспільства та особливості політичного життя.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

реферати, підручник, філософський словник, вислови філософів, портрети філософів, схеми.

Література:

- 1 Веймер Л. Девід Аналіз політики. Концепції і практика. – К., 1998
- 2 Гаєвський Б. Культура державного управління.- К 1998.
- 3 Герасимчук А.А. , Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 4 Горлач М.І. Філософія: підручник. – Харків, 2000.
- 5 Надольний І.Ф. Філософія: посібник. К., 2005.
- 6 Причепій Є.М. Філософія: посібник. – К., 2003.
- 7 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 8 Філософський енциклопедичний словник.- К., 2000.
- 9 Щерба С.П. Філософія: короткий виклад. Навчальний посібник. – Кондор, 2004.
- 10 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Політична система суспільства: поняття, структура та функції. Політична система суспільства є складним та комплексним явищем, зовнішнім виразом політичних зв'язків між людьми, внаслідок чого розглядається в якості важливої характеристики політичного буття такого суспільства. Проте будь-яка система, в тому числі і політична є упорядкованою сукупністю елементів, що взаємодіють та взаємопов'язані між собою.

Американський соціолог Т.Парсонс переносить поняття “система” на вивчення суспільства як взаємодію чотирьох підсистем: економічної, політичної, соціальної та духовної, які знаходяться у взаємозалежності та взаємодії. Кожна з підсистем виконує певні функції, забезпечуючи життєдіяльність суспільства у цілому.¹

Тривалий час у вітчизняній політологічній та юридичній літературі панувало спрощене розуміння політики та політичних відносин, що зводило зміст цих категорій лише до боротьби класів та панування класової волі.

Політика характеризувалась як сфера силового тиску в межах суспільства, що обумовлювалась значною ідеологізацією суспільства, непрозорістю політичного процесу та нерозвиненістю політичної свідомості населення. В сучасній юридичній літературі політику характеризують як діяльність, що реалізується в межах суспільства, змістом якої є: організація, регулювання, контроль відносин у сфері політики суб'єктами яких є люди, соціальні групи та держава в цілому. Важливим суб'єктом політичних відносин визначається не лише держава, а і інститути громадянського суспільства, а метою функціонування політичної системи є недопущення авторитарного впливу держави на суспільство у політичній сфері.

В юридичній літературі існують різноманітні підходи до розуміння поняття “політична система суспільства”. Так, наприклад” В.М.Сирих визначає даний феномен як “сукупність державних органів, а також асоціацій, об’єднань, що утворюються громадянським суспільством з метою участі у справах держави, вирішення інших політичних питань”.¹ Проте зазначене визначення практично не вказує на системоутворюючі зв’язки та структуру, при цьому проста сукупність не завжди вказує на наявність системи.²

В.Д. Перевалов визначає політичну систему суспільства як систему взаємопов’язаних та взаємодіючих об’єднань (організацій) людей, що базуються на різноманітних формах власності, відображають інтереси та волю соціальних класів, прошарків, груп та націй, що реалізують політичну владу або беруть участь у боротьбі за її існування в межах права за допомогою держави.³

На нашу думку найбільш обґрунтованим у сучасній науці є визначення політичної системи суспільства у шляхом виокремлення широкого та вузького підходів до її розуміння.

У широкому розумінні політичну систему суспільства можна визначити як сукупність політико-правових інститутів, принципів їх існування та взаємодії, що на основі права здійснюють владу та управління суспільством, забезпечуючи при цьому відповідний порядок у суспільстві та його стабільність.

Зазначений підхід включає в себе систему елементів політичної сфери серед яких розрізняють: суб’єкти політики, що характеризуються певними можливостями в процесі прийняття та реалізації політичних рішень; політичні інститути, які відображають інтереси суб’єктів політики та в сукупності складають політичну організацію суспільства (політичні партії та рухи, громадські об’єднання, держава); політичні відносини, що виникають між структурними елементами політичної системи та характеризують її зміст; політичні норми, які є різновидом соціальних норм та забезпечують єдність в регулюванні політичної сфери; політична свідомість, яка відображає ідеологічне та психологічне ставлення населення до політики; політична діяльність, як сукупність дій та вчинків суб’єктів політики;

У вузькому розумінні визначення політичної системи суспільства розкривається лише через сукупність державних та недержавних організацій, що здійснюють участь у політичному житті суспільства. В такому розумінні поняття “політичної системи суспільства” ототожнюється з поняттям “політична організація”.

Типологія політичних систем здійснюється за різними критеріями класифікації.

1 Класифікація політичної системи суспільства за змістом ідеалів, цінностей, що існують у певному суспільстві та способами організації політичної влади розрізняють:

- Англо-американську політичну систему, яка характеризується наявністю високого рівня раціоналізму, прагматизму, основними цінностями якої є свобода особистості, безпека та охорона власності. В межах цього типу політичної системи функціонує чіткий розподіл влади між різними її (політичної системи) ланками.

- Континентально-європейська політична система характеризується високим рівнем та багатоманітністю політичної культури, що проявляється у злагодженому співіснуванні різноманітних культур з власними цінностями та ідеалами. Континентально-європейській політичній системі властива наявність значної кількості політичних партій з протилежними інтересами, що не позбавляє їх можливості знаходження спільного компромісу з метою панування загальних ліберальних цінностей у суспільстві.

- Доіндустріальна або частково індустріальна політична система має змішаний характер та розглядається через невиразний розподіл влади (як правило, концентрація влади в руках чітко обмеженого кола осіб) та базується на основі протилежних етнічних, релігійних традицій різноманітних культур, що практично призводить до неможливості знаходження компромісу між ними.

- Тоталітарний тип політичної системи суспільства визначається надзвичайною централізацією влади в руках правлячої політичної партії, високим ступенем насильства, функціональною нестабільністю політичної влади та заідеологізованістю суспільства в цілому.

2 На підставі взаємодії політичної системи суспільства з різноманітними факторами зовнішнього середовища розрізняють закриті та відкриті політичні системи. Закриті – мають обмежений характер співіснування з іншими системами є самостійними та розвиваються в межах власно встановлених напрямках. На відміну від закритих відкриті політичні системи мають динамічний характер та в різноманітних напрямках взаємодіють з іншими системами, що надає їм змогу використовувати передовий досвід з метою посилення та активізації власних потужностей.

За напрямками та порядком здійснення управлінської діяльності розрізняють наступні політичні системи:

Традиційні політичні системи, що існують, як правило у державах з монархічними формами правління та характеризуються зосередженням влади в руках однієї особи та нерівномірністю соціальних статусів.

Ліберальні політичні системи, що характеризуються прийняттям з боку влади рішень, спрямованих на підтримку та реалізацію суспільних цінностей, гарантування прав та свобод людей, підтримку всіх форм власності.

Популістські політичні системи переважно існують у країнах, що розвиваються. Управлінська діяльність в межах цих політичних систем здійснюється з використанням авторитарних методів та як правило спрямована на покращення розвитку лише матеріальних благ.

Належне функціонування будь-якої системи в тому числі і політичної багато в чому залежить від відповідності її своєму призначенню. Тому політична система суспільства повинна бути адаптованою до середовища, в якому вона існує, постійно підтримувати структурну різноманітність та збагачуватись новими інститутами.

Структура та функції політичної системи суспільства.

Політична система суспільства складається з комплексу підсистем, що взаємопов'язані, взаємодіють між собою та забезпечують належне функціонування влади в державі. Структуру цієї категорії складають наступні підсистеми:

1 Інституціональна, в межах якої виокремлюють наступні елементи: *держава*, як орган (система органів), що забезпечує здійснення політичної влади та управління у політичній сфері в загальнонаціональному вимірі; *політичні партії*, які відображають політичні настрої певної групи населення, забезпечуючи його участь у виборах та діяльності представницьких органів влади; *громадські об'єднання* як добровільні громадські формування, що створюються на основі єдності інтересів з метою спільної реалізації громадянами наданих їм прав та свобод. Різновидом громадських об'єднань є громадська організація як об'єднання громадян, що створене для реалізації інтересів певної частини населення.

2 Нормативна, що складається з політичних норм та принципів, методів політичного примусу, форм державного контролю за прийняттям рішень. Саме за допомогою зазначених елементів держава здійснює регулятивний вплив на діяльність різноманітних суспільних інститутів.

3 Комуникативна або інформаційна, що реалізується в межах правових, моральних норм, звичаїв, традицій, що існують не тільки в середині самої системи, а і поза її межами.

Сутність політичної системи суспільства найбільш яскраво проявляється в її функціях. Тому важливим для характеристики політичної системи є її функціональне призначення, що є результатом реалізації власних функцій.

Функції політичної системи суспільства – це напрямки її впливу на політичну сферу суспільства з метою забезпечення політичних інтересів населення.

В юридичній літературі виокремлюють наступні функції політичної системи суспільства:

1 Функція політичної соціалізації, тобто “процес включення індивіда до політичної системи”¹ та забезпечує збереження існуючої в суспільстві моделі політичної системи. Цей процес передбачає формування політичної свідомості індивіда, в той час, коли останній бере участь у роботі політичних механізмів, звдяки чому відбувається відновлення політичної системи шляхом залучення всіх нових членів суспільства до політичної діяльності. Таким чином, політична соціалізація відіграє роль механізму збереження політичних цінностей, а також надає можливість зберегти правоприємництво (приемственность) поколінь в політиці. Також, змістом цієї функції є розвиток і захист політичних знань та цінностей, що притаманні суспільству. Метою цієї функції є забезпечення відповідності поведінки суб’єктів політичним стандартам та лояльного відношення населення до влади;

2 Функція адаптації надає можливість пристосування політичної системи до зовнішнього середовища та змін, що в ньому відбуваються з метою гарантування життєздатності політичної системи. Здійснюється шляхом підготовки професійних політиків, що забезпечують знаходження найбільш оптимальних шляхів вирішення актуальних політичних проблем;

3 Функція реагування забезпечує можливість врахування потреб суспільства, а також завдань, що формуються в середині політичної системи. Метою є забезпечення пристосування політичної системи до потреб політичного характеру, що змінюється в результаті розвитку суспільства;

4 Регулятивна функція забезпечує вплив політичної системи на суспільство шляхом управління політичними процесами та координації політичної діяльності суб’єктів політичних відносин. При цьому дії політичної системи суспільства, що спрямовані на управління здійснюється шляхом встановлення цілей, задач, конкретних програм розвитку суспільства, прийняття політичних норм та застосування політичної чи юридичної відповідальності до суб’єктів, що їх порушують;

5 Функція мобілізації засобів та ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей та завдань (проте як правило без належної організації роботи досягнення таких цілей та завдань здійснюється на неналежному

рівні, не задовольняючи при цьому елементарні потреби суспільства спрямовані на реалізацію власних політичних інтересів)

6 Інтегративна функція надає можливості для створення необхідних умов з метою взаємозв'язку різних елементів його структури забезпечити певний розподіл благ, повноважень та статусів у політичній сфері. Метою функції є забезпечення інтеграції та узгодження інтересів різноманітних соціальних груп.

7 Функція політичного обґрунтування, що передбачає належне обґрунтування публічної влади, що дозволяє в кінцевому результаті розглядати таку владу як легітимну.

Таким чином, політична система є структурно та функціонально узгодженою категорією, що забезпечує управління політичною сферою суспільства, забезпечує можливість населення приймати участь у процесі прийняття та реалізації політичних рішень.

Семінарське заняття № 8

Тема: Рушійні сили та суб'єкти суспільного розвитку.

Мета: розкрити зміст поняття «рушійні сили суспільного розвитку» у соціальній філософії; показати, у чому проявляється роль особистості та видатної особистості в історії, роль народу в історії; пояснити різницю між стратами і класами; закріпити знання, одержані на заняттях з історії України: специфічні риси роду, племені, нації.

Методи: словесний

План:

- 1 поняття рушійних сил суспільного розвитку.
- 2 Суб'єкти суспільного розвитку.
- 3 Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їхнього розвитку.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

людина, індивід, особистість, рід, плем'я, народність, нація, потреби, інтерес, життєва позиція.

Теми рефератів:

- 1 Діалектика взаємодії особистості та суспільства.
- 2 Потреби як фактор формування особистості.
- 3 Взаємодія інтересів суспільства і особистості.

4 Людина – найвища цінність суспільства.

5 Сутність і мета гуманістичного виховання особистості.

Матеріально-технічнезабезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
філософський словник, підручник, вислови філософів, реферати.

Література:

1 Бердяев Н.А. О назначении человека.-М., 1993.

2 Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини 20 століття // Філосо. і соціол. думка. – 1995.

3 Діалог культур і духовний розвиток людини: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 1995

4 Корженко В. Філософія виховання: зміни орієнтацій. – К., 1998.

5 Максимов С. Особистість і суспільство. – Харків, 1993.

6 Проблема людини в українській філософії 16-18 ст. – Л., 1998.

7 Пролєєв С.В. Духовність і буття людини. – К., 1992.

8 Тейяр де Шарден П. феномен людини // Читанка з історії філософіїб У 6 кн. – Кн.. 6: зарубіжна філософія 20 століття. – К..1993.- С. 215-218.

9 Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни. Смерти и бессмертии. 19 в. – М.. 1995.

10 Щедрова Г. Мета суспільства – Людина // Выче. – 1995. - № 3. – с. 22-34.

У соціальній філософії рушійними силами розвитку суспільства вважають різні суспільні явища: об'єктивні суспільні суперечності, продуктивні сили, спосіб виробництва та обміну, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо. Вони, таким чином, пов'язуються з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, з соціальним детермінізмом, з об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, з діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, відображає якусь долю істини. Рушійні сили розвитку суспільства пов'язані насамперед з діяльністю людей.

Адже життя суспільства, його історія є діяльністю людей, тобто діяльністю особистостей, соціальних груп, народів тощо. Тому ця історія має розглядатися саме у контексті діяльності людей: усі закони суспільного розвитку, вся логіка такого процесу існують лише у людській діяльності. Акцентування на тому, що суспільство - це діяльність людей, має глибокий методологічний сенс. Здатність бути рушійною силою - це найсуттєвіша властивість людської діяльності взагалі.

Найважливішими проблемами в широкому спектрі проблематики рушійних сил є аналіз суб'єкта суспільного життя, характеристики його діяльності, її умов, причин, цілей, завдань, її результатів, діалектики об'єктивного та суб'єктивного, творчого і репродуктивного та ін. в цій діяльності, її піднесення та спадів.

Часом у науковій літературі рушійні сили суспільства пов'язують з певною спрямованістю, з прогресивними перетвореннями суспільства. Але такий підхід, мабуть, є однобічним: вся історія суспільства, його життя є цілісним процесом, який складається із складного переплетіння протиборства різних людей, націй, народів. І в цьому розумінні будь-яка діяльність людей є рушійною силою, людською суспільною діяльністю.

Що ж є рушійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи (стану, професійної групи, покоління), суспільства в цілому як соціальної системи; кожного соціального інституту, що функціонує у тому чи іншому суспільстві (держави та її органів, системи освіти тощо); соціальних спільнот людей (сім'ї, роду, племені, нації, народу), нарешті, всього людства?

Відповідь, мабуть, може бути однозначною - інтерес. Зміст інтересу визначається умовами життя людей та їхніх спільнот, місцем у системі суспільних відносин. Інтерес є реальною причиною соціальних дій, подій, звершень, що стоять за безпосередніми спонуканнями, мотивами, помислами, ідеями індивідів, соціальних груп чи спільнот, які беруть участь у цих діях.

Тому К. Гельвецій назвав інтерес "всесильним чарівником", який змінює вигляд будь-якого предмета. Мислитель підкреслював, що якщо світ фізичний підпорядкований закону руху, то світ духовний не меншою мірою підпорядкований закону інтересу. На думку П. Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності. З різноманітними формами людської діяльності пов'язували інтерес Кант і Гегель. Конструктивно-творчу роль інтересу підкреслювали також інші мислителі. Уже кілька десятиріч у цивілізованих країнах світу перебуває на озброєнні психологічна формула: інтерес - стимул - реакція на стимул - мотив дії - сама дія.

Серед численних інтересів особливе місце належить матеріальним, особливо інтересам власності, адже історію розвитку людської цивілізації можна періодизувати за формами власності. Взаємодія ж інтересів (особистостей, соціальних груп, спільнот людей тощо) відбувається не сама собою, а через реальні суспільні відносини, зв'язки, організації. Суспільне життя постійно "нормує" інтереси, надає їм соціальної форми, сенсу, визначає засоби їхньої реалізації. Воно немовби "вбудовує" систему інтересів у суспільну взаємодію людей, визначає її зміст та соціальну спрямованість.

На основі спільності інтересів відбувається об'єднання людей у соціальні групи. Інтереси ж людей надзвичайно суперечливі, вони органічно "вплетені" в соціально-політичні, моральні, духовні, і, навпаки, духовні включають у себе матеріальні інтереси і вимоги. Проте саме матеріальний інтерес, тобто відносини власності, є найхарактернішою ознакою, що поєднує людей у різні соціальні спільноти чи роз'єднує їх.

Отже, соціальні рушійні сили суспільного розвитку - це діяльність людей, соціальних груп і верств, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки

Суб'єкти суспільного розвитку

Поняття "суб'єкт" (від лат. subjectum - той, що лежить знизу, що знаходиться в основі) добре відоме ще з перших лекцій з філософії. Нагадаємо лише, що це - носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт.

Суб'єктом суспільного розвитку є особистість, що виступає як соціальний вияв кожної людини, виражений у конкретній індивідуальній характеристиці. Найглибші витoki ролі особистості у суспільстві закладені в її суспільній природі. А це означає, що всі проблеми суспільства, його об'єктивні потреби, можливості розвитку, його перспективи і цілі в кінцевому результаті живуть, функціонують не в якійсь своїй абстрактній самостійності, а саме як "переплавлені" в реальні індивідуально-конкретні потреби, інтереси, турботи, цілі кожної особистості, кожної індивідуальності. Тобто витoki ролі особистості в історії - в її нерозривному зв'язку з соціальними спільнотами, соціальними відносинами. Належність особистостей до різноманітних типів спільнот виступає як певний імпульс життєдіяльності кожної людини, кожної особистості. Саме в них формується її життєдіяльність, соціальна активність.

Активна ж роль особистості у суспільстві виражається у тому, що у сфері виробництва людина постійно вдосконалює знаряддя праці і накопичений досвід; у сфері соціальної людина, відчуваючи вплив інших людей, сама постійно впливає на них і, таким чином, на всі існуючі відносини; у сфері політичній особистість поводить себе як і в сфері соціальної, але можливості виявлення активності більш багатоманітні; у сфері духовного життя активність людини у засвоєнні, створенні та вдосконаленні духовних цінностей цілком очевидна.

Саме в особистостях, їхніх діях знаходить своє втілення роль народних мас, груп та інших соціальних спільнот в історії - адже народ, нація взагалі самі собою не діють; ніяких їхніх дій, відносин, ніякої їхньої боротьби немає і не може бути поза конкретними діями, вчинками окремих особистостей, окремих індивідів. Але особистість як рушійна сила історії має і свій власний зміст, який не розчиняється ні в яких спільнотах, ні в яких сукупних діях. Саме від особистості, від її дій, конкретних вчинків залежить неповторний колорит суспільного життя, його унікальність. Тому історичний процес є процесом зростання ролі особистості в суспільстві.

Таким чином, у всіх сферах життя людина, особистість відіграє активну роль. Тому хибно уявляти людей лише пасивним продуктом середовища або інертним матеріалом, з якого історія виліплює нежиттєві фігурки і розставляє їх у певному порядку. Ще більш хибна думка, що люди - пасивний натовп, якого надихають герої.

Особливе місце у соціальній філософії займає проблема видатних та історичних особистостей. В оцінці їхньої ролі в історії ми маємо надзвичайно велику амплітуду коливань - від думки Б. Рассела про те, що якби сто найвидатніших людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія склалася б по-іншому, ніж це було насправді (що є абсолютизацією ролі видатних особистостей в історії, формою прояву волюнтаризму) до погляду видатного історика Франції Моно, який вважав, що хоч більшість істориків і звикли звертати виключну увагу на блискучі та голосні прояви людської діяльності, на великі події і великих людей, але необхідно зображати швидкі і повільні рухи економічних умов та соціальних установ, що становлять справді неперехідну частину людського розвитку і впливають на роль особистостей у розвитку суспільства, діалектику об'єктивних умов та індивідуальних особливостей у діяльності видатної історичної особистості.

Спробуємо розглянути, від чого залежить роль такої особистості в суспільному розвитку. Можливим варіантом відповідей можуть бути:

- від здібностей, таланту чи геніальності;
- від становища в суспільстві (в економіці, політичному житті, у державі);
- від того, яку групу, партію очолює ця особистість (а звідси - більша чи менша її роль, прогресивна чи консервативна);
- від того, як глибоко розуміє ця особистість історичні завдання та закони розвитку суспільства, спрямованість такого розвитку (і від того, з якою енергією вона діє);
- від того, наскільки сприяють їй об'єктивні умови її діяльності, адже якщо відповідні умови ще не склалися, то ніяка "надвидатна" особистість не зможе підняти маси на боротьбу. Очевидно, це і мав на увазі "залізний канцлер" Отто Бісмарк, коли, виступаючи в рейхстазі, говорив депутатам: "Ми не можемо творити історію, ми маємо чекати, доки вона створиться".

Питання про роль видатних історичних особистостей у філософській теорії розглядається досить ґрунтовно. Цілком очевидно, що історична особистість, її роль є своєрідним результатом двох складових: соціальних умов, суспільних потреб, з одного боку, і якостей конкретної особистості - з іншого.

Опорним при дослідженні питання про суб'єкти історії та про соціальну структуру суспільства є поняття соціальної групи, перше визначення якої ми знаходимо в основній праці Т. Гоббса "Левіафан": соціальна група - це сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами чи спільною справою. Згодом же це поняття набуває іншого змісту, але загальноприйнятим є тепер розрізнення малих, середніх і великих соціальних груп та їхньої ролі у розвитку суспільства.

суспільний розвиток національний етнічний

Малі соціальні групи - це малочисельні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки.

Малі соціальні групи відзначаються великим багатоманіттям конкретного змісту і своїх форм. До них належать: сім'я, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільноти, дружні (товариські) компанії, шкільні класи чи студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються у відповідності з наперед установленими і, як правило, офіційно зафіксованими, цілями, статутами, інструкціями чи положеннями. Другі формуються на основі особистих симпатій чи антипатій, любові, дружби, товариськості тощо. Малі групи є предметом безпосереднього вивчення соціальною психологією, їхня роль як суб'єктів суспільного розвитку досить незначна. Але у формуванні особистості ця роль буває навіть визначальною.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Це мешканці одного села чи міста, працівники певного заводу чи фабрики, установи, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні основи формування - від стихійної, наприклад, склад односельців, до виробничої - для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших соціальних завдань, їх, за умови сталого спілкування та консолідації, називають ще колективами, їхня роль як об'єктів суспільного розвитку значно вища, ніж малих груп. Великі соціальні групи, етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки) - це багаточисельні об'єднання людей. Тут немає безпосередніх онтактів, їх об'єднує лише фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя. Саме вони найбільшою мірою є суб'єктами суспільного розвитку. Як і попередні, тобто малі та середні, великі соціальні групи вивчаються і соціальною психологією, і соціологією. Але у вивченні цих груп найвагоміші досягнення соціальної філософії.

Серед великих соціальних груп найважливіша роль як суб'єктів розвитку суспільства належала класам. Класові суспільства, як свідчить історія, почали складатися понад 5 тисяч років тому: наприкінці IV тис. до н. е. виникли держави у долині Нілу та Месопотамії, в середині III тис. до н. е. - у басейні Інду, у II тис. до н. е. - у басейні Егейського моря, Малій Азії, Фінікії, Південній Аравії, басейні Хуанхе, у I тис. до н. е. - I тис. н. е. - на більшій території Старого Світу і в Центральній Америці. З точки зору періодизації всесвітньоісторичного процесу, утворення стародавніх держав означає кінець первісної історії людства і початок цивілізації.

Існування класів констатували багато мислителів. З майновим розшаруванням людей пов'язували його ще Платон та Арістотель. До пізнання економічної анатомії класів підійшли англійські економісти кінця XVIII - початку XIX ст. Специфіку історичного процесу як боротьбу класів розуміли французькі історики та соціалісти-утопісти. З розкриттям зумовленості існування класів розвитком виробництва (суспільним поділом праці й появою приватної власності на засоби виробництва) пов'язане марксистське визначення класів.

Але в сучасній соціальній філософії є різні точки зору на сутність класів:

існування класів пов'язане з біологічними законами, насамперед з боротьбою за виживання людей у тих чи інших географічних умовах (соціал-дарвіністський напрямок - С. Дарлінгтон, Д. Хаксклі та інші);

класове розшарування виникло внаслідок відмінностей у психології, Ідеях, рівнях морального та інтелектуального розвитку людей (психологічний та інші);

класи є відносно самостійними групами людей, що об'єднуються на основі фактично розрізнених інтересів у сфері виробництва, соціального життя, політики (М. Вебер);

як великі соціальні групи класи характеризуються чотирма соціально-економічними ознаками: місцем у певній історичній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю у суспільній організації праці, способом одержання і часткою прибутку. Головна класоутворююча ознака - це відношення до засобів виробництва (марксистське визначення класів). Це визначення найгрунтовніше, але варто відзначити, що історія внесла й тут свої корективи. Вважати, що класи пов'язані лише з матеріальним виробництвом, було б неправильно, про що свідчить досвід конституювання класу управлінців-адміністраторів у радянському суспільстві.

Оскільки суспільство є надзвичайно складною системою взаємодії людей та їхніх спільностей (а вони завжди мають свої інтереси), то між ними виникають на цій основі суперечності та конфлікти, що набувають форм кривавих сутичок, повстань, революцій, воєн тощо. За свідченням історії, всі ці конфлікти були результатом загострення суперечностей між класами в економічній, соціально-політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства.

Отже, класова боротьба була реальним фактом суспільного життя в минулому, хоча її роль по-різному трактувалася в соціальній філософії. Марксизм вважав її рушійною силою розвитку антагоністичних суспільств, а всю історію людства розглядав під таким кутом зору. Ця боротьба призводить до революцій, здійснення яких у свою чергу призводить до зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, більш прогресивною. Свого апогею, за Марксом, класова боротьба досягає за капіталізму.

Абсолютизація ролі і значення класової боротьби як рушійної сили розвитку суспільства в ортодоксальному марксизмі набула антигуманного характеру. Під цим кутом зору розглядалася історія суспільства, що було спрощеним підходом до дійсності. Цей підхід виключав зі змісту суб'єкта соціального розвитку середні класи суспільства, заперечував творчу діяльність кожного класу в суспільному розвитку. Це призвело до затушовування єдності суспільства як соціального організму на кожному етапі суспільного розвитку, до заперечення інших важливих відносин класів - заперечення форм союзів класів, їхніх багатоманітних і складних контактів. Він "зміщує" акценти морального порядку в оцінці класової боротьби.

Отже, класова боротьба відіграла в минулому і обмежену конструктивну роль, і була "демонічною силою історії", чинником її регресу. Вона вичерпала себе, і досвід ХХ ст. показав, що шлях співробітництва класів найбільш природний і типовий для більшості країн, а шлях революційний, насильницький - це лише історичний виняток, який свідчить про нерозвинутість соціальних відносин у суспільстві. Тим більше тепер, коли людство не може дозволити собі "великих революцій".

Нарешті, апологетика класової боротьби суперечить реаліям суспільного розвитку ХХ ст. - у сучасному цивілізованому суспільстві класи вже інші або ж їх взагалі немає.

Тому, з урахуванням реалій нашого часу в західній соціальній філософії, починаючи ще з П. Сорокіна, відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. В цьому аспекті цікавими і досить переконливими є теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності.

Сутність першої з них може бути зведена до таких основних положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні "пласти", або шари, тому замість поняття "класи" треба користуватися поняттям "страт" (від латин. стратум - шар, пласт, геологічний термін); ознаки страту доволі різні - рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички та інші; кількість стратів різні соціологи визначають по-різному - 4, 5, 6, 7, 8 і більше.

Заради справедливості варто сказати, що в основі американської, англійської, французької, угорської і взагалі всіх концепцій стратифікації у сучасній світовій соціології та соціальній філософії лежать чотири ознаки класу. Щоправда, до них інколи додають ще й престиж (а американці - національність), але основу становлять чотири ознаки.

Друга, певною мірою похідна теорія, що пов'язана з першою і відображає соціальну динаміку, - це теорія соціальної мобільності. Вона зводиться відповідно до таких положень: теорія К. Маркса про існування у капіталістичному суспільстві двох полярно протилежних класів і загострення боротьби між ними не підтвердилася; мають місце лише відмінності між стратами та висока мобільність, рухливість, пов'язана з переходом з одного страту до іншого; отже, говорити сьогодні про антагонізм між робітником і капіталістом не варто, бо вчорашній пролетарій може стати капіталістом, а капіталіст - пролетарієм (використовується стара, марксистська термінологія).

Відповідно до сказаного існують "соціальні ескалатори", або "ліфти", на яких люди можуть піднятися на вищі сходи суспільного становища. Серед них: економіка (кожна людина може розбагатіти, стати мільйонером або навіть мільярдером); політика - можна зробити політичну кар'єру; армія (пригадаймо стару приказку, що кожний солдат мріє стати генералом); церква - тут також є шанси пробитися у вищу церковну ієрархію; наука (це найменш вдячне поле діяльності, але й тут можна досягти руху вперед); шлюб, за допомогою якого (якщо, звичайно, він вигідний) можна найлегше зробити карколомне сходження на вершину суспільної піраміди.

Окрім "вертикальної мобільності", коли люди "підіймаються та спускаються, як ліфти в установах" (за термінологією американського філософа і економіста Ст. Чейза), існує і так звана "горизонтальна мобільність", коли соціально-економічне становище людини суттєво не змінюється, а лише пов'язане з переходом з одного місця роботи на інше без значного поліпшення чи погіршення економічного становища людини.

У нашому перехідному суспільстві сталося так, що є різноманітні професійні, статеві-вікові, етносоціальні, релігійні та інші групи, а соціально-економічних, типу класів, - немає. Це одна з характерних рис наслідків та

причин тоталітарної системи. Адже відбулося не лише "розселення" селянства, а й "розкласування" робітничого класу: його позбавлено власності на робочу силу, історично вихованої трудової етики.

Знищено й інтелігенцію у тому розумінні, в якому вона могла бути особливою соціальною групою (за М. Бердяєвим, як ідеологічне, а не професійне й економічне угруповання).

Тому формування соціальних груп українського суспільства має відбуватися тією мірою, якою буде здійснюватися становлення нових форм власності у процесі приватизації, тобто в міру того, як із нашого маргіналізованого суспільства виростатимуть острівці соціально-економічних спільностей. Про формування ж "середнього класу" за типом західних цивілізованих суспільств говорити ще рано, це - наше майбутнє.

До великих соціальних груп відносяться також так звані соціальні верстви, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) - наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

У цьому аспекті є необхідність хоча б коротко зупинитися на ролі й значенні у житті суспільства інтелігенції як "посередника між загальнолюдськими знаннями і своїм суспільством". Поняття "інтелігенція" (від лат. *intelligens* - знавець, фахівець) як термін, що означає соціальну групу, стало вживатися понад сто років тому.

Інтелігенція - це та частина службовців, яка зайнята висококваліфікованою розумовою працею і має відповідно високий рівень освіти. Це поняття соціальне, його не варто ототожнювати з поняттям "інтелігентність" як моральною якістю людини. Як і будь-яке системне утворення, інтелігенція складається з підсистем: науково-технічна інтелігенція, яка з початком науково-технічної революції стає, мабуть, однією з суттєвих рушійних сил розвитку суспільства; культурно-творча, що відіграє провідну роль у розвитку чи відродженні духовного життя суспільства, та ін.

Суб'єктом суспільного розвитку є також народ. Ще Гегель відзначав, що "поступальний рух світу відбувається лише завдяки діяльності величезних мас і стає помітним лише за досить значної суми створеного", тобто завдяки творчій діяльності народних мас.

Поняття "народ" багатозначне, тому з'ясуємо зміст даної категорії. У широкому розумінні народ - це все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття). В іншому розумінні - етносоціальному - це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільностей людей (плем'я, народність, нація тощо). Зрештою, це

і соціальна спільність, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, які за своїм об'єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства.

Розуміння народу як суб'єкта історії бере початок з ідеї Гердера про державний організм як "живу особу" історії та з думки Гегеля про те, що "певний дух народу сам є лише окремим індивідом у ході світової історії". Але одна з найглибших суперечностей історії людства полягає у тому, що люди самі роблять свою історію, хоча ні зовнішня природа, ні їхня власна - людська - від них не залежать.

У соціальній філософії історично склалися і існують зараз різні розуміння ролі народних мас в історії.

У сучасній соціальній філософії досить поширеним є розуміння народу як справжнього суб'єкта історії. Адже його діяльність створює спадкоємність розвитку суспільства, тобто народ є творцем історії. Обґрунтуванням цього положення є те, що народ створює всі матеріальні цінності, є головною продуктивною силою суспільства. Саме народні маси створюють усі блага у суспільстві, саме їхня праця є безпосереднім діянням, функціонуванням матеріального виробництва, основою існування і розвитку суспільства.

Народ - вирішальна сила всіх соціально-політичних діянь, що здійснює всі глибокі соціальні перетворення. Але виникає питання: хто використовує ці завоювання, для кого ці "каштани з вогню"? І тут згадуються гегелівська "іронія історії" та досить відоме висловлювання Ф. Енгельса про те, що коли революціонери здійснять революцію, то дивуються, а інколи навіть з жахом бачать, що досягнуте зовсім не те, до чого вони прагнули (згадаймо прекрасні гасла французької революції та її фінал, гасла жовтневої революції та їхнє "втілення" у період сталінізму тощо).

Як свідчить історія, маси народу в жодній країні не брали діяльної, самостійної участі в історії. Наприклад, в роки англійської буржуазної революції армія О. Кромвеля, що вирішувала долю народу, становила близько 1% всього населення; у французькій революції на час її максимальної активності виступало не більше 2-3% народу; в американській революції, за даними дослідників, брало участь (або підтримувало її) менше 10% усього народу. Приклади інших політичних подій можуть також підтвердити ці цифри.

Нарешті, ще одна теза соціальної філософії про народ як творця історії: народ - творець усіх духовних цінностей, її, безумовно, треба розуміти не буквально. Переважна маса духовних цінностей, скарбниця кожної національної і світової культури створюється професіоналами, народ же у

кінцевому результаті відіграє роль своєрідного "фільтра", сприймаючи чи не сприймаючи певні твори літератури, мистецтва тощо.

У західній соціальній філософії історично склалися три "концепції маси".

. Аристократичний варіант (І. Тен, Ф. Ніцше, Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гассет) народився ще у ХІХ ст. Маса, тобто народ, - це руйнівна сила, що приходить на зміну феодальній чи буржуазній еліті. "Масове суспільство", за такого підходу, означає повернення до варварства, неминучий занепад науки і культури. Так, Ф. Ніцше писав, що народ - це матеріал без форми, з якого творять, простий камінь, котрий потребує різб'яра. Уява Ніцше змальовувала образ "надлюдини", героя, який стоїть "поза добром і злом", зневажає мораль більшості. Головним принципом і рушійним мотивом діяльності такої людини є воля до влади. Заради цього все можливе, все дозволене, всі засоби добрі, все виправдано.

. Ліберально-демократична концепція (Е. Фромм, Х. Арндт, Е. Ле-Дерер) виникла у 30-і роки нашого століття як результат розчарування ліберальної інтелігенції та її страху перед фашизмом. Ліберальні філософи стверджували, що народ - аморфна і безлика маса, яка складається із відчужених один від одного індивідів, які легко піддаються впливу користолубної меншості.

Отже, якщо аристократична концепція зображає масу як сукупність агресивних заколотників, то представники цієї концепції розглядають цю як конгломерат зневірених індивідуалістів, які сліпо йдуть за "вождем"

. Третя, мабуть, найпопулярніша, зараз концепція (Д. Рісмен, Д. Макдональд та ін.) виникла у США після Другої світової війни як відображення внутрішньої суперечливості культури. Творці цієї теорії в минулому вірили, що виховання підніме загальний політичний та культурний рівень народу. Але життя не виправдало таких сподівань. Так, зростання загальноосвітнього рівня американців саме собою не супроводжувалося зростанням їхньої політичної та культурної активності. Звідси - уявлення про масу як пасивну більшість напівосвічених людей, які є опорою всякого конформізму.

Еліта, - робить висновок американський публіцист М. Харрінгтон, - розбещує маси й отримує таким чином прибуток і владу, але сама еліта також розбещується масами, оскільки вона створює неповноцінну культуру. Результатом цієї діалектики є занепад усього суспільства.

Таким чином, кожна з розглянутих концепцій має як свої вади, так і раціональні моменти. Не погоджуючись повною мірою з жодною з них, автори вважають, що народ завжди був і є творцем історії, хоч іноді ставав її маріонеткою. І тому в переломні періоди історії, під час доленосних подій

народ спочатку може "мовчати", а потім брати на себе весь тягар соціально-економічних перетворень суспільства.

Практично всі, хто задумується над історією, визнають, що в її "живому русі" беруть участь і широкі народні маси, і видатні історичні особистості, які суттєво впливають на долю країн та народів, і еліти (економічна, політична, інтелектуальна та ін.), тобто групи "вибраних", впливових осіб, безпосередньо причетних до влади і з яких виокремлюються видатні особистості. Адже еліти з'являються як вираження інтересів певних історично висхідних соціальних груп. Але це вже предмет політологічного аналізу. Залишається констатувати, що історія рухається у взаємодії народних мас, еліт та особистостей.

Нарешті, ще раз повернемося до суб'єктів суспільного розвитку - ролі поколінь. Ця спільність людей чомусь випала з поля дослідження соціальних філософів та соціологів.

Покоління - багатозначний термін, що розкриває різні аспекти вікової структури й історії суспільства. Прийнято розрізняти реальне покоління, або когорту, тобто сукупність ровесників, які утворюють віковий прошарок населення; генеалогічне покоління, або генерацію - ступінь походження від одного предка (батьки, сини, внуки тощо); хронологічне покоління, тобто період часу, протягом якого живе або активно діє певне покоління; умовне або гіпотетичне покоління - спільність учасників, чиє життя нерозривно пов'язане з якимись важливими історичними подіями.

У вітчизняній соціальній філософії покоління майже не розглядається як суб'єкт суспільного розвитку. Методи ж поколінного та когортного аналізу широко застосовуються у суспільних науках, зокрема в історії та психології при вивченні вікової стратифікації суспільства, міжпоколінних трансмісій культури, молодіжних рухів, змін у структурі життєвого шляху тощо. Адже "естафета поколінь" є реальною історією кожного народу і всього людства.

У західній соціальній філософії навіть робилися спроби покласти поняття "покоління" в основу загальноісторичної періодизації (Х. Ортега-і-Гассет), зобразити "конфлікт поколінь" як реально існуюче явище, а не ідеологічний стереотип, як універсальну рушійну силу історії. Так, американський публіцист О. Тоффлер у своїй книзі "Зіткнення з майбутнім", яка у 60-70-роках була бестселлером, пропонує вимірювати останні 30 тисяч років існування людства кількістю поколінь. На його думку, нинішнє покоління є 800-м. При цьому попередні 650 поколінь від свого виникнення "провели своє життя у печерах". Це 800-те покоління, вважає Тоффлер, знаменує собою різкий розрив з минулим досвідом людства. Словом, це подія величезної історичної ваги, порівнювана з будь-якою попередньою, з одного боку, і "різкий розрив з усім минулим досвідом людства" - з іншого. Адже

спадкоємність у розвитку суспільства відбувається через зміну поколінь, кожне з яких робить свій певний "внесок" у розвиток свого суспільства та людської цивілізації.

Отже, особистості, соціальні групи, народні маси, покоління є суб'єктами розвитку суспільства. Такими суб'єктами є і етносоціальні спільноти людей, про що мова йтиме далі.

Соціально-етнічні спільноти людей та тенденції їхнього розвитку

Важлива роль у життєдіяльності суспільства належить соціально-етнічним спільнотам. Різноманітні соціально-етнічні спільноти як суб'єкти суспільних, зокрема національних та міжнаціональних відносин, надають їм особливої своєрідності, неповторності, збагачуючи загальний процес розвитку етносуспільного буття, соціуму загалом.

У загальному вигляді етносуспільні відносини можна характеризувати як взаємовідносини людей, що належать до різних соціально-етнічних спільнот, тобто більш-менш стійких історично сформованих угруповань людей. Етносуспільні процеси мають глобальний характер. Вони, зокрема, зумовлюються тією обставиною, що більшість соціально-етнічних спільнот (а їх у сучасному світі нараховується більше чотирьох тисяч) проживають у багатонаціональних державах. Все це суттєво актуалізує глибоке вивчення як історичних тенденцій, так і сучасних складних та суперечливих процесів розвитку соціально-етнічних спільнот, етносуспільного буття як необхідної умови його гармонізації та гуманізації. Історично першою соціально-етнічною формою спільноти людей є рід. Протягом усієї історії первісного суспільства домінуючими були кровнородинні зв'язки. Рід якраз і є формою спільноти людей, що заснована на кривнородинних зв'язках і веде своє походження по одній лінії - материнській (у період матріархату) чи батьківській (у період патріархату), має спільну мову, спільні звички, релігійні вірування та деякі елементи первісної культури.

Рід як соціальна спільнота людей виникає з первісного людського стада і є результатом розвитку суспільства, його продуктивних сил, зокрема форм суспільної організації людей. Рід, згуртовуючи в єдине ціле членів общини, є її ядром, забезпечує відтворення потомства (нащадків) шляхом певного регулювання шлюбно-сімейних відносин на основі екзогамії (заборони шлюбів всередині роду). Родовий устрій характеризується такими рисами, як первісний колективізм, панування суспільної власності, відсутність приватної власності, моногамної сім'ї, майнової та соціальної диференціації. Родовій організації життя людей були також властиві родові культи, зокрема культ вождя, фетишизм, анімізм (віра в існування душ і духів), тотемізм (одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра в спільне походження і кровну спорідненість між даною групою людей (родом)

і певним видом тварин, рослин). Чисельність родової общини була незначною - не перевищувала 30-50 чоловік. Але з розвитком первісного суспільства чисельність родів поступово збільшується, пізніше відбувається об'єднання їх у фратрії (братства), а фратрій - у племена, а тих, у свою чергу, в союзи племен.

Плем'я, таким чином, утворюється з сукупності близьких одна одній родових общин, як правило, з певної кількості пов'язаних шлюбними відносинами родів. Плем'я - це відносно стала спільнота людей, що характеризується кровнородинними відносинами, певною спільністю співплеменників, єдиною мовою, племінною самосвідомістю, спільними елементами первісної культури. В основі даної спільноти лежить колективна власність на землю і загальна праця, яка і робила члена племені співволодарем власності. Близькородинні племена часто об'єднувались у групи чи союзи племен, яким було властиве племінне самоврядування, зокрема племінна рада, громадянські та військові вожді і т.д. Найважливіші питання вирішувались на зборах усіх членів племені.

Родо-племінна організація суспільства була історично необхідною умовою формування та розвитку форм спільнот людей, через яку пройшли всі народи світу. Підготувавши умови для переходу до більш високих соціально-етнічних форм суспільного життя людей, на зміну родоплемінним відносинам на вищому ступені свого розвитку приходять нові соціально-етнічні спільноти людей - народності, їхнє формування є наслідком розкладу первісного суспільства, зародження спочатку сімейної, а потім і приватної власності та виникнення різних угруповань, посилення економічних зв'язків між союзами племен, їхньої консолідації.

Особливістю утворення народностей є те, що вони формуються за територіальною ознакою. Це означає, що люди, які живуть на певній території, пов'язані між собою певними, хоч ще слабкими, але економічними відносинами.

Народність - це соціально-етнічна спільнота людей, що характеризується спільністю території, єдиною мовою (поряд із існуванням різних діалектів племен, що входять у народність), елементами єдиної культури. Кожна народність має також свій побутовий спосіб (уклад) життя, свої види господарської діяльності, свої обряди, традиції, свою збірну назву. Народності утворювались як на основі розкладу первісного устрою і заміни його рабовласницьким (наприклад, у Римі, Стародавньому Єгипті), так і на базі переходу від первісного до феодального суспільства в тих країнах, яким рабовласницький лад не був властивий (наприклад, в Україні, Росії).

Процес ліквідації економічної роздробленості, зміцнення господарських зв'язків між окремими народностями, об'єднання місцевих ринків всередині

тієї чи іншої держави в загальнонаціональний та інші фактори привели до появи більш зрілої, розвиненої соціально-етнічної спільноти людей - нації.

У літературі немає чіткого визначення поняття "нація". Немало вчених висловлюють сумнів щодо можливості дати більш-менш прийнятне визначення нації, посиляючись на виняткову складність, суперечливість та своєрідність цього феномена, зокрема, на динамізм та неоднозначність специфічних ознак даної історичної спільноти людей. Визначення, які в літературі можна знайти, тісно пов'язані з різноманітними теоріями нації. Умовно їх можна поділити на кілька основних груп: психологічні, культурологічні, етнологічні та історико-економічні.

Засновниками психологічної теорії нації є французький філософ та історик Е. Ренан і австромарксист О. Бауер. У психологічних концепціях закономірності формування та розвитку націй розглядались як похідні від свідомості і психіки окремої особистості, "психології народів". Так, в ренанівському трактуванні "нація - це душа, духовний принцип", що формується шляхом "узгодження" та "солідарності", утворюваної чуттям минулих та майбутніх поколінь. О. Бауер вважав, що нація являє собою "сукупність людей, спільністю долі згуртованих у спільність характеру". Ще один представник психологічної теорії, М. Кареев, розглядав націю як групу, що виникає із "безпосередньої психологічної взаємодії" індивідів.

Виникнення культурологічних теорій націй пов'язане з іменем К. Реннера (Шпрингера). Він уявляв націю як безкласову духовну спільність індивідів, як суб'єктивну єдність чи культурний союз, породжений свідомістю етнічної приналежності людини. Нація, писав Р. Реннер, "це союз особистостей, які однаково розмовляють", "культурний союз". В основі культурницької теорії нації, таким чином, лежить спільність національної культури, зокрема національної мови.

Досить значного поширення набула етнологічна теорія нації. Вона увібрала в себе деякі елементи як психологічної, так і культурологічної теорії, її прихильники етнологічної теорії вважають, що основними ознаками нації є спільність походження, етнічної самосвідомості, національних почуттів, прихильність до етнодуховних цінностей. Однак у більшості етнологічних концепцій нації, як і в попередніх теоріях, недооцінюється значення соціальних аспектів у розвитку націй.

Розглянемо, нарешті, "історико-економічну" теорію нації, засновником якої є теоретик марксизму К. Каутський. У праці "Ознаки національності" він писав, що ознаками нації є загальна територія і мова, а також спільність економічного життя та традицій. Головними ж ознаками нації, на його думку, є спільна територія та спільна мова. Навіть при відсутності чи втраті однієї або кількох ознак нації, вона, на думку К. Каутського, продовжує існувати.

Протягом багатьох десятиріч у нашій вітчизняній літературі панувало сталінське визначення нації, яке було покладене в основу "історико-економічної" теорії. Спираючись на аналіз проблем нації К. Каутським та О. Бауером, Й. Сталін дав таке визначення нації: "Нація - є стійка спільнота людей, що історично склалася, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя та психологічного складу, що проявляється в спільності культури". Розглядаючи дані ознаки нації, Сталін всіляко їх канонізував, догматизував, що, зокрема, проявилось в абсолютизації ролі класового принципу, закріплювало, шляхом політизації національного життя, ділення націй на "державні" та "недержавні", недооцінювало роль національного чинника, зокрема етнічного в національному. Діставши назву "марксистсько-ленінського" (як відомо, ні засновники марксизму, ні В.І. Ленін визначення нації не давали), сталінське визначення нації зберігається в більшості підручників, словників і досі.

У сучасній науковій, навчальній, довідковій літературі, зокрема західній націоналогії, даються різні визначення нації. За основу беруться ті чи інші ознаки нації, які, на думку авторів, є властивими для неї. Так, автори "Міжнародного видання американської енциклопедії" стверджують, що нація - це "велика кількість людей, які вважають себе спільнотою. Вони часто мають одну чи кілька таких ознак: мову, культуру, релігію, політичні та інші інститути, історію та віру в спільність долі. Вони, як правило, займають суміжну територію". Упорядники "Словника американської спадщини англійської мови" стверджують, що "нація - це населення певної території, котре має спільні звичаї, походження, історію і часто мову". Вебстерівський міжнародний словник англійської мови визначає націю як "спільність людей, які складаються з однієї чи кількох національностей, що мають більш-менш певну територію та уряд". Автори словника-довідника "Межнациональные отношения. Термины и определения" категорію "нація" визначають як "етносоціальну" (і не завжди кровнорідну) спільноту зі сталою самосвідомістю своєї ідентичності, що склалася (спільність історичної долі, психології та характеру, прихильність до національних матеріальних та духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття), а також (переважно на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка далі під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, часто втрачаючи своє визначальне значення, хоч і не зникає.

Таким чином, нація являє собою надзвичайно складний динамічний організм, який перебуває в безкінечному русі та розвитку. Ті чи інші ознаки нації певною мірою "працюють" на різних етапах її розвитку. Так, на етапі становлення нації особливо важливу роль відіграють такі її ознаки, як територіально-мовна та економічна єдність. У процесі подальшого розвитку, зокрема міграційних процесів, можливі відгалуження нації у вигляді діаспори; в цьому разі зазначені вище ознаки нації вже не відіграють такої

суттєвої ролі, як у період її становлення. Посилюється значення різноманітних чинників, складових національної самосвідомості, зокрема таких видових ознак, як гуманістична спрямованість їхньої життєдіяльності та цивілізованість.

У розвитку соціально-етнічних спільнот, зокрема націй, національних та міжнаціональних відносин спостерігаються домінуюча тенденція до етнічного ренесансу.

Семінарське заняття № 9

Тема: Філософське розуміння історії.

Мета: пояснити проблематику філософії історії та особливості її історичного формування; охарактеризувати основні підходи до розв'язання проблем спрямованості та сенсу історії, її скінченності та нескінченності; розкрити співвідношення прогресу та регресу, можливі варіанти розв'язання проблем суб'єкта та рушійних сил історії.

Методи: словесний.

План:

- 1 Філософія історії: предмет та напрямки.
- 2 єдність та багатоманітність історії.
- 3 Суспільно-економічна формація.
- 4 Поняття цивілізації.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

історія, суб'єкт історії, прогрес, регрес, суспільно-економічна формація, цивілізація, культура .

Теми рефератів:

- 1 Регресистський напрямок філософії історії і проблема «кінця світу».
- 2 Предмет та проблеми філософії історії.
- 3 Теорія суспільно-економічної формації і реалії сучасного історичного процесу.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, філософський словник, реферати, вислови філософів.

Література:

- 1 Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996.
- 2 Бойченко І.В. Філософія історії. – К., 2000.
- 3 Горак Г.І., Ящук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія: Курс лекцій. – К., 1993.

- 4 Гошовський М.М., Кучерявий І.Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. – К., 1993.
- 5 Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. – К., 1995.
- 6 Шинкарук В.І. Філософія і сучасні історичні реалії // Філософ. і соціол. думка. – 1992. - № 4. – С. 3-11.
- 7 Шпенглер О. Закат Європи.- М.. 1993.

Філософське розуміння історії. Чи необхідно людям історичне бачення світу? Питання не просте. Людина – істота суспільно-історична, створена в ході історії. Суспільство теж пережило складну історію. Тому історія завжди цікавила людей, які роздумували над питаннями: хто ми, звідки ми, для чого ми? При цьому одні залишались на етапі констатації фактів чи хронології подій, інші йшли далі, намагаючись усвідомити загальні закономірності історичного процесу.

Неоднозначність подібних підходів пояснюється тим, що історія людей багатопланова. По-перше, історія є сукупність діянь людей, рух суспільства в часі, ланцюг взаємопов'язаних і взаємообумовлених подій. Це – реальна, подієва історія. По-друге, історією називають опис соціально значимих подій. Безпристрасно-фіксована історія цікавила людей як колективна пам'ять і водночас – як школа виховання. У цій якості історія цікавить будь-яку людину і сьогодні. По-третє, від емпіричного аналізу історичних фактів, як правило, випадає проблема ефективності засобів їх узагальнення і тлумачення. Дослідник-емпірик використовує методологічні інструменти пізнання історії без їх безпосередньої підготовки, перевірки й обґрунтування. Однобічний емпіризм фахівців, які тяжіють до фактології, породжує ілюзію безпосередньої даності та непогрішності спірних висновків. Реальні погрішності історичних ілюзій виявляються в науковій кооперації вчених різних спеціальностей і різних поколінь. Під тиском нових даних дослідники історії підходять до осмислення бази дослідження, тобто до перевірки вихідних методологічних основ. Тому для вирішення складних питань пізнання й оцінки минулого потрібна допомога філософського знання, зокрема філософії історії, центральним методом якої виступає історичний метод.

На відміну від тварини людина є «істотою історичною». Вона живе в потоці подій і тому людині властиво задумуватись над зв'язком часів, – зв'язком між «сьогодні», «вчора» і «завтра». З майбутнім кожний з нас пов'язує свої надії, з минулим – спогади, із теперішнім – плани і наміри. Тому-то людей завжди хвилюють *структура, логіка і сенс* історичних процесів. Структура історії розкривається в системі стадій, ступенів і етапів розвитку суспільства. Є багаторівневі, сферні, «шкатулкові» («матрьошкові») інтерпретації структури історії. Відомі лінійні

(стрічкові, лінійні) і плюралістичні (паралельно-множинні) схеми історичного процесу. У різних періодизаціях виділяють дві, три, п'ять і більше стадій історичного процесу. Різноманітні у тлумаченні структури історії визначені вибором історичної логіки й основ періодизації, критеріїв виокремлення історичних стадій.

Пошук сенсу історичного процесу складає одне з основних завдань філософсько-історичного мислення. Термін «філософія історії» було введено до наукового обігу у XVIII ст. Ф.-М.Вольтером на противагу середньовічній – теологічній філософії історії. Основні ідеї філософії історії виникають, однак, значно раніше. Філософія історії аналізує – чому історія вчить людство. Вона надає філософське розуміння історії, тлумачення цілісності та спрямованості історичного процесу як у цілому, так і в зв'язках теперішнього, минулого і майбутнього. Філософія історії розробляє методи відтворення історичного процесу, з'ясування структури, сенсу, джерел і рушійних сил історичного розвитку.

Що поєднує різні історичні часи і сприяє розумінню їх специфічної логіки? Логіку історії прояснює ступінь досягнення суспільством висот прогресу і базових соціально-історичних цінностей: гуманності, свободи, самосвідомості, щастя, соціальної справедливості, духовної гармонії і благополуччя. Вона задає сенс історії. Якщо історія суспільства загубить сенс, то в наше життя нестримним потоком хлине втрачений «зв'язок часів (генерацій)», дезінтеграція суспільного життя, терор, аморалізм, нігілізм, варварство й анархія. Сам факт самозбереження людства – в історії і через історію – служить, можливо, одним із самих значних уроків, який історія дала людству.

Але що таке людство, хто його представляє і як воно виявляє себе в історії? Відповідаючи на ці питання, ми звертаємося до поняття суб'єктів і рушійних сил історії.

Поняття суб'єкта історичного процесу.

Розглядаючи питання про суб'єкта історичного процесу, слід враховувати, що всякий процес розвитку містить у собі деякий субстрат чи носія, у межах яких процес здійснюється чи відбувається.

Стосовно до історії, де має місце сукупна (хоча і різноспрямована) діяльність людей, можна говорити про суб'єкта соціально-історичного розвитку.

Категорія «суб'єкт історичного процесу» хоча і має визначену традицію розробки, проте, є розпливчастою і неоднозначною. Ця обставина пов'язана з різними підходами у вирішенні цієї проблеми. Суб'єкт

історичного процесу – утворення ступінчасте, багаторівневе і динамічне. Можна припустити, що як і всякий суб'єкт, суб'єкт історії архітектонічно включає в себе афективне, розумне і вольове начала, які визначають характер його історичної творчості. Вкажемо основні варіанти категоризації суб'єкта історії.

Найвідоміший погляд на суб'єкта історії «прив'язаний» до етнічних процесів, до тих типів етнічної спільності людей, що формуються відповідно до логіки етноісторії. *Етнос* – поняття, що вказує на деяку сукупність людей, що мають загальне походження, мову, психологічний склад, своєрідну культуру і усвідомлюючих себе як цілісність. Етнічні відносини в історії пройшли тривалу еволюцію, у результаті якої послідовно кристалізувалися такі етно-соціальні структури і соціально-політичні спільності: рід – плем'я – народність – нація. Кожне з цих утворень має певну специфіку. Якщо рід і плем'я – це кровно-родинні осередки первісного суспільства, зайняті регуляцією відносин між одноплемінниками та іншими подібними групами, то народ і нація – це політично і інституційно оформлені спільності людей, генезис яких припадає на перехідну епоху від феодалізму – до капіталізму. Уніфікація економічної сторони життя, боротьба за політичні цілі, громадські права і свободи, поширення протестантизму допомогли етносам Західної Європи утворити нації (національні держави). Останні проіснували до нашого часу, однак, своє буття (як буття національної держави) вони «розчинили» у наднаціональному утворенні – Єдиній Європі.

Інший, більш пізній погляд на всесвітню історію, дозволяє розглядати її динаміку через діяльність соціальних класів (К.Маркс, В.І.Ленін) або, як варіант, стратів (П.О.Сорокін). Структура суспільства, представлена за допомогою класів, дозволяє визначити: а) місце класу в системі суспільного виробництва; б) відношення класу до засобів виробництва; в) роль класу в суспільній організації праці; г) спосіб одержуваної ним частки суспільного багатства. Взаємовідносини різних класів, на чому наполягають представники цього підходу, є ключом до розуміння історії. Причому, це трактування суб'єкта історії задіяне і зараз, хоча в сучасній теорії історичного процесу його застосування обмежене у силу «розмитості» меж між класами.

Третій варіант у вирішенні проблеми суб'єкта історії пов'язаний з діяльністю великих *історичних особистостей* (героїв, всесвітньо-історичних особистостей, харизматичних лідерів). Діяльність цих людей (наприклад, Олександра Великого, Конфуція, Цезаря, Наполеона та ін.), їх внесок в історичну творчість, неспівмірний із внеском народів, що втілюють пасивне начало. Деякі сучасні автори наполягають на тому, що суб'єктом історичного процесу може виступати не тільки велика особистість, але й узагалі всяка людина. До цього підходу примикає і

його альтернатива. Вважається (М.О.Бердяєв, Х.Ортега-і-Гасет, Е.Канетті та ін.), що внаслідок масовизації історії, демократизації соціальних процесів у XIX-XX ст.ст. на арену історії як суб'єкт вийшли саме маси. Роль мас досить тривіальна, тому що їх творчий потенціал значно нижче, ніж у великих діячів.

Особливий інтерес при аналізі сучасного етапу історії являє категорія «цивілізація». Асоціюючи суб'єкта і цивілізацію, теоретики цього напрямку вказують на історичне буття обширних соціально-історичних систем, що включають у себе як етно-соціальні, політико-економічні, так і культурні (духовно-моральні) параметри. Наголос, зроблений на культурному факторі, дозволив виділити в єдиному людстві унікальні цивілізаційні світи, що контактують між собою в часі і просторі. У цій концепції не людство є єдиним і одним суб'єктом, а навпаки – розмаїття цивілізацій, лад культури робить історію мультикультурною, суб'єктивно різнорідною і різноплановою.

Нарешті, існує погляд, що стверджує наявність в історії єдиного асоційованого суб'єкта – *людства*. У всесвітній історії пропонується бачити життя і дії (внутрішньо диференційованого) людства, зайнятого вирішенням як власне соціальних завдань, так і завдань по гармонізації відносин між ним і природою. Подібна точка зору популярна нині, оскільки процес глобалізації (що має кілька аспектів: економічний, політичний, антропологічний, інформаційно-культурний) довершує те, що готувала попередня історія – конститування єдиного людства. Однак соціальні спільноти, що знаходяться на різних ступінях соціально-економічного, техніко-технологічного і культурного рівнів, поки не визначили єдиної стратегії історичного життя на Землі. Створені для оптимізації відносин між державами і регіонами міжнародні організації (ООН, ВТО, ЮНЕСКО) поки не є органами, що маніфестують єдину волю людства.

Таким чином, проблема суб'єкта історії має кілька варіантів свого вирішення, кожний з яких містить власні сильні і слабкі сторони. Разом з тим, найбільш ваговою в теперішній час постає концепція культурно-цивілізаційного плюралізму, що стверджує (на тлі насильницької глобалізації, що розгортається) культурно-цивілізаційний плюралізм.

Проблема єдності і багатоманіття всесвітньої історії. Філософія історії розрізняє всесвітню історію й історію окремих держав і народів. Всесвітня історія є системна єдність історій різних країн і етносів.

Чим задається системна єдність історичного процесу, що виявляється, насамперед, у подіях загальнолюдського значення? На перший погляд – подієюю і хронологічною безперервністю історії, необоротністю

історичного процесу. Однак у ході безперервної історії зникали величезні держави, валились давні цивілізації, гинули цілі народи. Відповідаючи на питання про *загальне* в історії, ідеалісти апелюють до духовної єдності людей. Матеріалістичне розуміння історії зводить єдність історичного процесу до об'єктивної логіки економічного розвитку, в руслі якого формується єдина історія людства, а сама історія приймає форму виникнення, розвитку, розквіту і загибелі *суспільних формацій*, послідовна зміна яких, згідно з марксовою концепцією, утворює магістраль чи вісь збереження і розвитку історії.

К.Маркс визначив суспільну формацію як *форму і тип* суспільства, що знаходиться на певному *ступені* історичного розвитку і має своєрідні відмінні характеристики. Він трактує історію як процес руху по ступенях *всесвітньо-історичного прогресу*. Ступені *формаційного розвитку* обумовлені проходженням суспільством таких економічних форм як *первісність, азійський спосіб виробництва, антично-рабовласницьке господарство, феодална і буржуазна системи економіки*. *Формаційні «координати»* чи *стадіальне положення* конкретно-історичного суспільства визначають тип і рівень розвитку його господарсько-економічної організації, а в ній – визначальний спосіб виробництва матеріальних благ (у випадку, якщо конкретне суспільство є багатокладним). Спосіб виробництва (з притаманними йому виробничими відносинами) використовується як критерій віднесення конкретного суспільства до тієї чи іншої суспільної формації. Суперечності способу виробництва розкривають механізми і джерела розвитку та зміни формацій. «Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона надає достатньо простору, і нові вищі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж визріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства», – підкреслює К.Маркс. Тим самим задані чинники *вісі спадкоємності (розвиток продуктивних сил) і перервності стадій формаційної історії (по типу виробничих відносин)*. К.Маркс пояснив *послідовність ступенів світової історії об'єктивною логікою і закономірною єдністю* економічного розвитку світу, зокрема – розвитком продуктивних сил і виробничих відносин в основних регіонах світу, формуванням світового ринку і міжнародного поділу праці, які, врешті рещт, задали зближення соціальних структур, суспільно-політичних форм і характер культурного спілкування різних народів, що знаходяться на однотипних ступенях розвитку.

Врахування виробничо-економічної специфіки формаційних стадій історії дозволяє виявити об'єктивну структурованість історії. Кожна система суспільних відносин народжується, розвивається і сходиться з історичної арени, закономірно поступаючись місцем новій, більш розвинутій формації. Послідовність зміни формацій об'єктивна й

історично виправдана. Історія постає закономірним процесом проходження конкретною країною формаційного стану даного типу, який є необхідним наслідком економічного розвитку. Серед країн одного рівня економічного розвитку, як правило, немає формаційних виключень – «кентаврів» чи формаційних «перевертнів». Первісність не може змінити суспільство підприємницького типу. Селянську країну, звичайно, можна іменувати «соціалістичною», але прямого відношення до соціалізму (комунізму) формаційної схеми К.Маркса така країна мати не буде. Однотипні, близькі за формами історичного розвитку, суспільства ніби повторюють історичний досвід іншої країни, що пройшла більше у формаційному розвитку. Таким чином, процес розвитку і зміни суспільних формацій закономірний, хоча виражає не жорстку послідовність проходження всіх формацій кожною країною, а лише тенденцію формаційного розвитку тих чи інших конкретних суспільств.

Місце кожної формації серед інших суспільних форм виявляється завдяки чітко фіксованим об'єктивним ознакам, пов'язаним з типом виробничих відносин. При цьому конкретно-формаційним потокам всесвітньої історії властива варіативність градацій і варіацій суспільних і регіональних форм. У моделі конкретної формації відтворюються збірні риси суспільства історично зрілого типу, бо реальним прототипом подібної моделі є країна, група країн чи історичний регіон, у яких формаційний тип виробничих відносин досяг класичного рівня зрілості. «Германо-ірокезька» первісність, «домогольська» Індія, антична Греція і Рим, західноєвропейське середньовіччя (Франція) і буржуазна Британія ХІХ ст. послужили конкретно-історичними прототипами стадій формаційної історії, стали орієнтирами в діагностиці формаційного стану інших суспільств. У випадку «випереджаючого» і «відстаючого» розвитку країн ці орієнтири застерігають сили, що персоніфікують суспільний прогрес (чи регрес), від ігнорування послідовності ступенів прогресу – утопічно-авантюрного декретування нових суспільних відносин, так само як і від реакційних спроб силової консервації і реставрації порядків, що історично зжили себе.

Одні країни являють визначену формацію в класично наближеному варіанті її розвитку. У розвитку інших країн даний формаційний тип (модель) менше виражений. Треті, у силу тих чи інших суттєвих конкретних обставин, проходять дану формаційну ступінь розвитку в «згорнутому» вигляді – ніби обходять її. Обставинами, коригуючими формаційну логіку, можуть стати організація міжнародного поділу праці (наприклад, африканські країни обійшли розвинений феодалізм), погроза національної катастрофи (Китай у його відношенні до світової капіталістичної системи), економічна (сировинна чи людино-ресурсна) недостатність або надмірність основних агентів господарювання, що є ключовими моментами економічної організації формації (земля на нових

континентах, рабство у варварському суспільстві Скандинавії та Ісландії, нові технології в епоху міжнародної конфронтації).

Отже, еволюція суспільних форм після К.Маркса перестала бути предметом свавілля, здогадів чи демонстрації історичної одноманітності суспільств, що залишаються в усі століття «на одне обличчя»: суспільствами «вічного рабовласництва» (від Авраама до Освенцима), «вічного феодалізму» (від Вавілона до Наполеона) чи «вічного капіталізму» (від Хаммурапі до Рокфеллера). Звичайно, у переліку формаційних способів виробництва – нагадаємо, що в *класовій* фазі історії формацій (котра займає центральне місце в ідеології пролетаріату) К.Маркс виділяє азіатський, античний, феодальний і буржуазний способи виробництва) – неважко бачити розвиток гегелівської схеми руху до свободи стадіально-регіональних «світів» патріархально-деспотичного «Сходу», античного «світу» вільних і рабів, феодально-буржуазного «світу» Західної («християнсько-німецької») Європи. Становлення передісторії (первісність) і Г.-В.-Ф.Гегель, і К.Маркс віднесли до нульової фази історії. Порівняємо «передісторію», яка, за Г.-В.-Ф.Гегелем, ще протікала в його час на африканському континенті, і «природне суспільство» доекономічної схеми історії молодого К.Маркса. Просвітителі XVIII ст., соціалісти-утопісти і Л.-А.Фейєрбах прогнозували майбутнє «істинно-людське» («природно-гуманне») завершення світової історії. Всі вони залишили слід у марксовій типології формацій у гіпотезі про суспільство, що виникне на основі вищого – комуністичного способу виробництва (соціалістичного на першому етапі розвитку цього суспільства), і в колективістській моделі первіснообщинного ладу. Пізніше К.Маркс надав економічне обґрунтування формаційної моделі єдності та стадіальної цілісності історії. Різний ступінь проробленості ланок формаційної концепції не відбитий поки в достатній мірі в сучасній філософії історії.

Обширний матеріал для історіософських узагальнень надає радянський період вітчизняної історії. Відповідаючи на питання про типологічну специфіку суспільства, що склалося в СРСР, слід констатувати, що радянське суспільство не вписувалося у формаційну типологію. Реальне суспільство СРСР спиралося на багатоукладну економіку, але це була економіка не класичного, а перетвореного, вірніше – перекрученого, типу. Поява подібної форми була результатом волюнтаристськи-протиприродної еволюції феодальних структур в індустріально-буржуазні форми життя в умовах егоїстичного відтворення класу номенклатури чиновників. Зрозуміло, що подібне суспільство не описується логічним апаратом формаційної типології історії і є формаційним «перевертнем». Радянський семидесятирічний соціально-історичний експеримент, таким чином, не спростовує, а підтверджує

(«від зворотного») правильність формаційного розуміння єдності всесвітньої історії.

Поряд з єдністю історії притаманне зростання внутрішнього розмаїття подій. Єдність подій багатьом здається неочевидним, світове співтовариство – хаотичним скупченням людей, розсіяних по країнам і континентам, а їх зв'язок із загальною магістраллю історичного процесу – ірраціональним зв'язком.

Зовнішнім замінником єдності подій і процесів історії спочатку виступає їх хронологія. Часто замість системної єдності історії деякі дослідники випинають плюралістичну унікальність одиниць, що її складають. Свідчення тому – концепція неповторності культурно-історичних типів суспільства («культур») і множинності самобутніх цивілізацій, у якій уявлення про історичну унікальність соціокультурних «організмів» об'єднані з твердженням багатолінійності та паралелізму їх історії. Ця версія історії має назву *культурно-цивілізаційного циклізму і плюралізму*. Представниками цього підходу до історії були М.Я.Данилевський і О.Шпенглер. Аналогічні ідеї висловлювали також К.М.Леонт'єв, ідеологи «євразійства» і Л.М.Гумільов. Найбільше поширення одержала концепція А.Дж.Тойнбі про плюралізм локальних цивілізацій.

Прихильники ідеї культурно-цивілізаційного циклізму вбачають у «культурах» особливі типологічні одиниці історії, неповторні «етнографічні» організми і соціокультурні регіони з унікальною історичною долею. Частина теоретиків історичного циклізму, наприклад, А.Дж.Тойнбі, аналогічним чином трактує зміст поняття «цивілізація», хоча цивілізацією деякі прихильники концепції циклізму (О.Шпенглер) називають стадію занепаду і виродження суспільств певного культурно-історичного типу, «саван», у який обгортається соціально-історичний організм у момент підготовки його до «поховання».

Критикуючи *європоцентристський* погляд на історичний процес, О.Шпенглер і А.Дж.Тойнбі справедливо протестують проти нав'язування всім народам уніфікованої схеми історії, притаманної західному суспільству. Ще раніше ця теза була висловлена в роботі М.Я.Данилевського «Росія і Європа». На перше місце представники концепції культурно-цивілізаційного циклізму висувають релігійні і культурно-регіональні особливості розвитку окремих країн і народів. Поняття прогресу і єдиного руслу всесвітньої історії оголошуються ними недоліками європоцентристського мислення. Закони життєвого циклу культур (цивілізацій) оголошуються або неіснуючими (О.Шпенглер), або простими емпіричними узагальненнями, що дозволяють робити імовірнісні пророкування (А.Дж.Тойнбі). Якщо такі закони й існують, то

нагадують про себе у вигляді неясних образів підсвідомого, які ініціюються Богом. Їх тлумачення доступне «культурним героям» локальних цивілізацій.

У теперішній час багатоманіття соціально-історичного світу найбільш резонансно виражає концепція цивілізаційних *розламів* сучасності. Їй властиві методологічні підходи культур-цивілізаційного циклізму, що включають тезу про релігійну винятковість локальних культур-цивілізацій, негативна реакція на європоцентристську схему історії і, нарешті, агностичне трактування історичного процесу. Вже А.Дж.Тойнбі відчував необхідність уточнення культур-цивілізаційної моделі історії у зв'язку з уніфікацією світових контактів і зміною цивілізаційної перспективи. Переборовши колоніалізм, тоталітаризм і світові війни, людство може опинитися перед «зіткненням цивілізацій», – гадав А.Дж.Тойнбі. Найповніше ідея конфлікту цивілізацій розвинута С.Хантінгтоном у книзі «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996). «Демаркаційними лініями», що поділяють сучасний світ, є межі між суспільствами різних цивілізаційних типів. У числі цивілізацій С.Хантінгтон називає західну (атлантичну), слов'яно-православну, конфуціанську (китайську), японську, ісламську, індуїстську, латиноамериканську й африканську. Національні держави не зникнуть, продовжує він. Але найфундаментальнішими відмінностями у світі залишаться не ідеологічні і політичні відмінності, а культурні відмінності між цивілізаціями.

У сучасну епоху прогнозується, що основні міжцивілізаційні конфлікти будуть відбуватися між мусульманським Півднем і немусульманською Північчю. Християнство й іслам не здатні до засвоєння духовних цінностей одне одного на відміну від язичницьких цивілізацій, які спираються на політеїзм і допускають асиміляцію чужих богів. Кожне з них вважає себе єдиним носієм світових цілей Бога. Звідси – конфлікти між ними на ґрунті прозелітизму, нових «хрестових походів», «джихада», терористичні акції типу атаки на Нью-Йорк і Вашингтон 11 вересня 2001 р.

Антизахідні настрої виходять за рамки ісламського світу. Навіть суспільства «українського» типу «живуть в умовах все більшої і більшої напруги». Україна, за С.Хантінгтоном, розколота по лінії: окатоличена Західна та православна Східна України (при наявності анклавів ісламської цивілізації в Криму і Донбасі). Цю тезу яскраво підтвердили президентські вибори 2004 р. Цивілізаційний розлам у нашому суспільстві підігрують і могутні глобально-політичні імпульси. Спроба Заходу об'єднати інші цивілізації навколо захисту інтересів «світового співтовариства» зустрічає опір. Китай і країни ісламського світу відкрито заявляють, що в дійсності США і НАТО захищають власні інтереси,

видаючи їх за інтереси всіх народів. Інтеграція економіки незахідних суспільств у глобальну економічну систему розглядається на Сході як форма просування Сполученими Штатами своїх інтересів по каналах МВФ і інших міжнародних економічних інститутів. Те, що західним країнам уявляється «універсалізмом», у східних суспільствах сприймається як «імперіалізм», який експропріює чужі багатства і нав'язує іншим недемократичні правила господарської і політичної діяльності.

Отже, концепція культурної самобутності і неповторності історії різних народів на початку ХХІ ст. виливається в ідею їх цивілізаційного протистояння. Людство ніби «розводиться» по своїх релігійно-культурних «квартирах». Це чревате новими небезпеками. «Розлами» цивілізацій дійсно заряджені гігантською перетворюючою енергією. Потенціал цієї енергії сформований тривалою історією економічних, господарських, соціальних, політичних та ідеологічних відносин і подій теперішнього і минулого багатьох народів. Тому релігійно-культурна напруженість може стати «детонатором» багатьох конфліктів, «гарячих» і «холодних» війн, провокацій екстремістів.

Досвід історії свідчить, однак, що культура не тільки роз'єднує, але й об'єднує людей різних орієнтацій. Світові релігії виникли зі сплаву елементів попередніх релігій, організованого іншим баченням вічних проблем людства. З іншого боку, формами духовного об'єднання різних етносів, прихильників різних релігій стали філософія, мистецтво, далі – рух за освіту, боротьба за соціальне звільнення, за справжню демократію, за національне самовизначення, за гуманізм. Тому не слід ігнорувати погрозу розколу цивілізацій по культурній ознаці, але й перебільшувати її теж не можна.

Спрямованість історії. Проблема прогресу і його критерії. Спрямованість історичних змін характеризується формами історичного коловороту, регресу і прогресу, у рамках яких фіксована загальна структура стадіально-часової організації потоку історії – напрямом історичної «стріли часу».

Першої в історії суспільної думки піддалася осмисленню схема *історичного коловороту (циклізму) історії*, відповідно до якої суспільство еволюціонує по замкнутому колу, а в реальному історичному часі – хвилями або по синусоїді. (Термін «цикл» (від грець. κύκλος, – коло) позначає колесо, коло, коловорот, синусоїда ж є відображення криволінійного руху (траєкторії) точки кола, що котиться). Явища циклізму в людській історії помічені давно. Індуїстсько-ведична традиція поділяє повний цикл історії («кальпу») світу на величезні субцикли, кожний з яких проходить через особливі періоди розвитку.

Цикли виникнення і загибелі світових імперій, утворення і розпаду (деколонізації) колоніальних систем Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Голландії, епох виникнення, розквіту і занепаду багатьох національно-державних і культурних комплексів свідчать начебто на користь схеми коловоротів історії. Сучасний глобальний порядок, що встановлює систему світових центрів «торгового ладу» і залежної від нього нерозвиненої світової окраїни, ніби повторює і нагадує початковий етап у створенні колишніх колоніальних імперій. Але тільки нагадує. Форма історії народів у системі світового поділу праці близька скоріше не циклу, а спіралі, повторенню на більш високому рівні. Тому поставимо запитання: чи набув історичний циклізм практично-завершені системно-глобальні форми і всесвітньо-історичні масштаби? Ні, напевно це стверджувати не можна. Багато циклів в історії носять не закритий, а відкритий характер – закінчуються «точками біфуркації» – потенційної поліваріантності виходу з циклу історії. З покоління в покоління люди не тільки створюють строкату тканину подієвої людської історії, але й намагаються усвідомити її багатовекторну ритміку. Розуміння багатомірної структури історії передбачає врахування не тільки циклічності деяких її процесів, але й інших – доповнюючих її форм: прогресу, регресу, синтезу циклічності і поступальності.

Концепція *історичного регресу*. Підрегресом розуміють тип розвитку, що характеризується зворотним рухом, переходом від вищого до нижчого, від багатостороннього – до вузькоспеціалізованого, від складного – до елементарного. Історичний регресозначає занепад, втрату досягнутого, даремність зусиль, втрату переважної соціальної якості, процес віддалення від деякого вихідного – ідеального стану, який виступає мірилом оцінки втрат, понесених суспільством у ході його розвитку. Якщо давні міфи вважали, що люди загубили здатність предків чудесним чином спускатися під землю чи сходити на небо, то претензії побутового регресизму виражає формула, за якою «раніше все було краще». Регресизм абсолютизує позитивний зміст минулого стану. Визначаючи вихідний пункт історії, регресизм використовує метод «від противного», прийом контрасту (з точністю до «навпаки») при побудові моделі деякого ідеального прастану, співвідносячи його з «золотим віком». В образі «золотого віку» відбилася туга людей за началом світобудови з її загубленою простотою і теплотою людських відносин. Пізніше ідея «золотого віку» знайшла друге дихання у концепціях утопічного соціалізму, комунізму і «пост-економічного суспільства».

Схему історичного регресизму сприйняли і деякі сучасні версії історії. Політичний ідеал корпоративно-фашистської держави Б. Муссоліні бачив у зниклих порядках Римської імперії. А. Гітлер мріяв відродити в Німеччині 30-х рр. ХХ ст. станово-феодальні структури німецького Середньовіччя. Сильними є позиції регресистського традиціоналізму на

Середньому і Близькому Сході (Саудівська Аравія, Іран, Афганістан). На концепцію історичного регресу орієнтований світогляд представників європейського традиціоналізму: Р.Генона, Ю.Еволи, М.Еліаде, в українській діаспорі – Л.Силенко. Тенденція регресу не характеризує загальносистемні якості суспільства, які саме і є критеріями спрямованості історичних змін. Регрес стає незворотним тільки тоді, коли він вражає ключову чи слабку ланку системи суспільного життя.

Проблема прогресу та його критерії. Термін «прогрес» ввів Лукрецій Кар у поемі «Про природу речей» у словосполученні «*progresumsum*» – поступальний рух, успіх. Суспільний прогрес – це рух суспільства, що відкриває людству дорогу до нових висот історії, допереходувіднижчихступенівіформсуспільногожиттядовищого. Орієнтація на прогрес наповняє світовідчуття людей соціальним оптимізмом, вірою у свої сили й у колективний розум суспільства. Сприйняття історичного прогресу може бути і бездумно-буденним, соціально невмотивованим. У цьому випадку вважають, що все саме собою йде до кращого у цьому кращому зі світів.

Хоча ідея прогресу народилась разом з античною культурою, загальноісторичне звучання цієї ідеї надав трактат Августина Блаженного «Про град Божий». У цілому августиновська концепція всесвітньої історії «шкатулочна» чи «матрьошечна». Вона нараховує три епохальних періоди («часи») і вісім «віків». Заслуга августинівської концепції прогресу у тому, що вона вперше надала ідеї прогресу *всесвітній* масштаб, забезпечений, щоправда, подвійною теологічною гарантією: постулатом *провіденціалізму* (вчення про напередвизначення ходу історії волею Бога) і *есхатологічною* вірою в завершення історії пришествям Спасителя.

Розвиваючи ідею прогресу в епоху Французької революції, просвітителі відштовхуються від *природного* порядку речей. Еволюція суспільства визначається ними *лінійним* приростом людських знань, розвитком технологій, приватної власності, обміну, грошей, нерівності, поділу праці, збільшенням вільного часу у нерабської частини суспільства. Розгорнута концепція історичного прогресу викладена в «Філософії історії» Г.-В.-Ф.Гегеля. Всесвітня історія є *незворотною* історією світового духу по ступенях свободи. Гегелівський «дух» історії є, по суті, квінтесенція багатоманітних форм (схем) людської діяльності. Пізніше логіку *незворотного і лінійного* прогресу історії у ХХ ст. сприйняли техноцентристська (У.Ростоу, Е.Тоффлер, Г.Кан та ін.) і марксистська (радянська, зокрема) версії історії.

На користь концепції історичного прогресу свідчило, по-перше, те, що суспільство, накопичуючи матеріальні і духовні надбання, крок за кроком

піднімається по ступенях прогресу. По-друге, раз знайшовши вдалі форми життя, люди від генерації до генерації зберігають і удосконалюють їх, створюючи все складніші системи держави, права, способи соціального захисту і розв'язання конфліктів. По-третє, найважливіші сфери громадського життя: технологія, економіка, наука, побут демонструють наростання вражаючих зрушень. В історії, однак, не все безспірно. Світ ХХ ст. захлиснули хвилі насильства і «нового середньовіччя». Сучасна історія принесла людству світові війни, багатомільйонні жертви революційного терору, відродження переслідувань за політичними, релігійними і расовими мотивами.

Теоретики «Римського клубу» звернули увагу людства на межі росту матеріально-технічного розвитку. Ідея прогресу стала викликати мотивовані заперечення. Критики ідеї прогресу підкреслюють, що:

- Віднесення одного суспільного явища до прогресивного (нового, більш розвинутого і досконалого), а іншого – до консервативного, реакційного (застарілого, менш розвинутого) умовно і суб'єктивно. Таке віднесення залежить від смаків того, хто виносить історичний вирок.

- Принцип «після цього» ще не означає «внаслідок цього». Нове в суспільному житті дійсно з'являється, але з нього не виростає наступне досягнення такого ж роду. Воно вичерпує себе і йде зі сцени історії. Інші досягнення, в іншій сфері, на іншому рівні суспільного життя виникають знову-таки поза зв'язком з попередніми, що відійшли в минуле. Тому єдиної лінії розвитку не існує, а прогресисти просто підмінюють причинний зв'язок подій їх випадковим слідуванням у часі.

Враховуючи критику, теоретики прогресу висувають у захист цієї концепції такі аргументи:

– Прогрес носить системний характер. Суспільство у цілому змінитися відразу не може, це викликало б катастрофу. Прогресивні зміни починаються в одній сфері суспільного життя і поступово викликають наслідки причинного і функціонального характеру, що «розходяться» хвилями у соціально-органічному цілому. При цьому вони перенастроюють на свій лад циклічні і консервуючі моменти розвитку усєї системи.

– Сукупний прогрес суспільства даного ступеня історичного розвитку складається у вигляді балансу надбань і втрат прогресу. У векторі прогресу фіксується соціально-історичний потенціал суспільства. У цьому значенні можна говорити про об'єктивну передзаданість, надіндивідуально-системну спрямованість розвитку суспільства у цілому. З цим, безсумнівно, слід погодитися. Проте, прогресивні зміни в сучасних

умовах все частіше ведуть до катастроф (екологічних, демографічних, техногенних та інших).

Це неминуче ставить проблему критеріїв соціально-історичного прогресу. Критеріями називають засоби переконання, прийоми (правила) доказу і мірила встановлення відповідності певних параметрів еталону оцінки, що вживається. У теорії прогресу розрізняють об'єктивні і суб'єктивні, загальні і часткові критерії поступального розвитку суспільства. Спроби їх застосування нерідко приводять до парадоксів. У ході одного з опитувань, проведених у 2003 р., самими щасливими назвали себе мешканці Нігерії. Рівень досягнутого щастя – тільки один із пропонуваних критеріїв прогресу. Століттям раніше таким критерієм вважалася наявність у суспільстві «великих людей». Відома фраза Наполеона наголошувала: краще лев попереду череди баранів, ніж баран – на чолі зграї левів. Нашому часу не чужий критерій повернення до істинної духовності (релігії), росту знання (або числа осіб, що закінчили вуз), соціальної справедливості і рівності, технічної озброєності та зменшення у цілому залежності людства від природи. Останні показники вважаються *об'єктивними* критеріями прогресу.

У радянських теоріях прогресу його критеріями вважали ступінь оволодіння людиною стихійними силами природи і суспільства, розвиток продуктивних сил і конкретно – *рівень продуктивності праці*.

Очевидно, аналіз критеріїв прогресу неможливий без звертання до критерію «сутнісних сил» людського роду чи людства, що впливає з *загальносистемної* характеристики суспільства. Сутнісні сили людини мають не тільки індивідуальну, але й суспільно-колективну форму їх організації, прояву і розвитку. До них входять сили присвоєння і відчуження, поєднання і поділу праці, навички, кваліфікація, стимули і здібності людей і ще багато чого іншого, що розрізнено удосконалюється індивідами, і, врешті-решт, об'єднуване історією в процесі їх суспільного відтворення. Відрізнити цивілізований ступінь історії від варварського критерію сутнісних сил людини цілком дозволяє. Сьогодні ясно, що *всесвітня історія є процесом «виховання» людства – перетворення людини-варвара у цивілізовану людину*. Вона поступово цивілізує людство і звужує місце варварства, при тому, що варваризація прогресу ще загрожує людству (варваризація екології, культури, політичного й економічного життя). Але цивілізаційна зрілість людства теж очевидна.

Сучасний прогрес суперечливий. Світ розщеплений на регіони, що лідирують в оволодінні наукоємкими технологіями, і регіони, периферійні стосовно них. Сучасні власники в області *інформаційних технологій* прагнуть монополізувати вигоди їх використання. Розвиток нових, інформаційних продуктивних сил спонукує цивілізованих людей

розвивати свої фізичні й інтелектуальні сили і навички, підвищувати кваліфікацію і продуктивність своєї праці. Антиглобалізм відкидає мрії про допомогу (у прийдешньому перетворенні світу) з боку інформаційних монополістів; критикує він і тих, хто приймає циклічні спади і кризи в окремих галузях сучасного господарства за вираження системної кризи «світ-системного» капіталізму. І.Валлерстайн, один з ідеологів антиглобалізму, знаходить аргументи на користь концепції неминучого вичерпання потенціалу розвитку капіталізму і його прийдешній захід. «Сьогодні і на наступні 50 років наше завдання, – пише він, – полягає в побудові утопій... Нехай це буде кінцем хибної сучасності і початком, вперше, справжньої сучасності звільнення».

Історіософія про сенс історичного процесу. «Кінець історії». Структурна частина філософії історії, що займається пошуком відповіді на питання *про сенс* всесвітньої історії, називається *історіософією* (мудрістю історії). У рамках останньої склалися різні підходи до вирішення (інтерпретації) цієї проблеми. У самому загальному вигляді всі історіософські концепції можна підрозділити (за змістовною основою аргументів, що залучаються) на концепції емпіричного і трансцендентального характеру. Перші оперують реальною фактографічною базою історії, її повторюваними явищами і тенденціями, що спостерігаються, другі – певними абстрактно-теоретичними конструкціями, що мають непряме емпіричне підтвердження, але є раціонально обґрунтовані.

Характерною особливістю обох напрямків є загальна для них теза *про розумність історії*. Якщо людська історія – розумна, то у мінливому потоці подій філософ зобов'язаний «відкрити» чи знайти деяку прозору для розуму *основу і ціль*. Тому проблема сенсу історії пов'язується з:

- конкретним змістом історичного процесу як предметом історіософської рефлексії;
- розумною основою всього історично текучого, феноменального;
- метою чи кінцевим пунктом історичного марафону, у якому бере участь усе людство.

У зв'язку з цим, все багатоманіття існуючих у історіософії варіантів відповіді на питання про сенс історії, можна підрозділити на кілька типових, у залежності від змісту і характеру етапів становлення самої філософії історії. Слід враховувати, що філософія історії пройшла у своєму розвитку чотири етапи:

- етап міфолого-релігійного моделювання історії;

- класичний (від Дж.Віко і Й.-Г.Гердера – до Г.-В.-Ф.Гегеля і К.Маркса);
- некласичний (від Ф.Ніцше і В.Дільтея – до К.Ясперса й А.Дж.Тойнбі);
- постнекласичний (від Ф.Броделя і М.Фуко – до Л.М.Гумільова і Ю.Хабермаса).

На першому етапі ми зустрічаємось з міфологічною і релігійною інтерпретацією проблеми сенсу. Міфологічна філософія історії вбачає сенс історичних подій в аспекті причетності їх до першоджерела буття («вічному поверненні» до архетипу чи «золотого віку»), або у відтворенні архетипу в контексті сучасності. Релігійна версія сенсу історії полягає в реалізації божественного задуму про світ (народи і окрема людина) вільним людством. Царство небесне береться зусиллям (напругою усіх фізичних і моральних сил) людей і передбачає остаточне повалення сил зла. Історичний час повинен закінчитися, а йому на зміну прийде вічність, яка із трансцендентної величини перетвориться в іманентну. Людство набуде сенс у Богу як у своєму Творці і Промислителі. Іншими словами, історія має провіденціальний характер і есхатологічний (доля людства і сенс його буття будуть виявлені наприкінці часів) акцент.

Вслід за такою інтерпретацією настає черга поглядів, що орієнтуються на земне розуміння сенсу історії. Другий варіант вирішення проблеми сенсу можна назвати прогресистським, про що йшлося у попередньому питанні. Відповідно до філософсько-історичних уявлень класичного етапу, розвиток історії відбувається у напрямку постійного удосконалювання соціально-історичних систем, так само як і росту «внутрісистемних» чинників і перемінних: накопичення і зростання позитивних знань, зростання продуктивної сили праці й оптимізація супроводжуючих їх відносин, збільшення міри раціональності у відношенні людини і природи, збільшення організованості та стійкості соціуму, розвиток духовної культури. Однак подібне розуміння прогресу внутрішньо суперечливе, оскільки припущення про досягнення поставленої перед людством мети (до якої і повинен «вивести» прогрес) передбачає «кінець» історії.

Для філософів історії некласичного етапу властива відмова від безумовного авторитету розуму, а значить, і розумних основ історичного буття. Некласика відмовляється від глобальних узагальнень на користь більш конкретних висновків, як правило, з життєво-екзистенційною специфікою. Тут теоретики припускають існування сенсу, але сам сенс історичного має підкреслено проблемний характер. Світова історія мислиться не як зв'язний рух людства по «сходах» прогресу, а як циклічне розгортання культурно-історичних світів (локальних цивілізацій). Їх інтеграція в єдине ціле можлива, але вона виникає не

тільки на об'єктивній основі, але й із урахуванням суб'єктивних сподівань людей (вчення про «вісьовий час» К.Ясперса чи виконання «закону Бога» людьми за А.Дж.Тойнбі). Інша тенденція історіософської некласики акцентує увагу на *боротьбі за сенс* в умовах абсурду, не справжнього, відчуженого буття. Зокрема – у рамках ліберальної демократії і тоталітарних режимів ХХ ст.

Нарешті, світова історіософія останніх років (постнекласика) звернена до глобального, світосистемного ракурсу й акцентує свою увагу на проблемах глобалізації мультикультурних регіонів, діалогу цивілізацій, техніко-технологічній могутності людства, етико-нормативних параметрах життя всього співтовариства в умовах глобальних проблем, що загострилися.

Крім того, постнекласика значно посилила свій інтерес до проблеми «кінця історії», заявленої ще Г.-В.-Ф.Гегелем. Вона розглядається в секулярних термінах і означає *ідеологічний кінець історії* (Ф.Фукуяма). Вважається, начебто людська історія зробила найбільш ефективну в соціально-політичному, господарському, технічному й антропологічному аспектах версію історії – західну. Інші історичні проекти – після розпаду СРСР і соціалістичного табору – більше не конкуренти західної (правової) ліберальної демократії, тому Історія досягла свого «кінця». Насправді ми бачимо активність, що підсилюється, інших суб'єктів історії – Китаю, держав – представників ісламської цивілізації, Росії. А значить, проблема «кінця історії» так і залишається відкритою.

Семінарське заняття № 10

Тема: Матеріальні основи розвитку суспільства.

Мета: показати, у чому полягає сутність суспільного виробництва; установити відмінність понять «засоби праці», «знаряддя праці». «засоби виробництва»; пояснити, чому матеріальне виробництво є основою суспільного розвитку.

Методи: словесний

План:

- 1 Поняття суспільного виробництва.
- 2 Продуктивні сили і виробничі відносини, їх взаємозв'язок.
- 3 Сутність НТР та її соціальні наслідки.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

наука, техніка, технологія, індустріальне суспільство, техногенне суспільство.

Теми рефератів:

- 1 Людина як головна продуктивна сила.
- 2 Взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин як головна рушійна сила поступу суспільства.
- 3 Діалектика виробництва та споживання.
- 4 Сутність та основні напрямки сучасного етапу НТР.
- 5 Взаємозв'язок науково-технічного прогресу та моральності.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
підручник, філософський словник, реферати, вислови філософів.

Література:

- 1 Амосов Н.М. Разум, человек, общество, будущее. К., 1994.
- 2 Волков Г. Эра роботов и эра человека. М., 1991.
- 3 Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М., 1990.
- 4 Горохов В.Г., Розин В.М, Введение в философию техники. М., 1998.
- 5 Князев В.Н. Человек и технология. К., 1990.
- 6 Мельник В. П. Філософські проблеми технікознавства. Львів, 1994.
- 7 Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.

Виробництво — це процес дії людини на предмети (речовину) із використанням сил природи та пристосування їх для задоволення певних потреб. Здійснення постійного обміну речовин між людиною й природою К. Маркс називав законом, що регулює суспільне виробництво.

Взаємодія людини з природою означає процес праці, що складається із трьох основних моментів: 1) праці людини; 2) предметів праці; 3) засобів праці.

Праця — свідомо, доцільна діяльність людей, у процесі якої вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і контролюють обмін речовин і, водночас, змінюють власну природу.

При цьому, людина досягає і своєї свідомої мети, що визначає спосіб і характер її дій і якій вона підкоряє свою волю. Цим праця людини відрізняється від інстинктивних дій і операцій тварин.

Предмети праці — речовина природи, на яку людина діє у процесі праці, піддаючи її обробці.

Предмети праці бувають двох видів: 1) дані самою природою (наприклад, риба, яку ловлять; дерево, яке рубають); 2) ті, що підлягають попередній

обробці (наприклад, видобута руда обробляється на металургійному заводі). Такий предмет праці називають сирим матеріалом, сировиною.

Засоби праці — річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Вирішальна роль з-поміж них належить механічним засобам праці (машини, устаткування), що є кістковою та м'язовою системою виробництва. З моменту виготовлення засобів праці починається власне людська праця. До засобів праці також належать усі матеріальні умови процесу праці: робочі будівлі, канали, дороги тощо. Загальним засобом праці є земля. Крім м'язової системи виробництва, слід виділяти й судинну систему — труби, діжки, посудини тощо. Залежно від функцій, які виконуються у процесі праці, певна річ, може бути і предметом, і засобом праці. Так, функціонуючий товарний верстат належить до засобів праці, а той, що перебуває в ремонті, — до предметів праці.

Якщо раніше машина складалась з робочої машини, що приводить у дію знаряддя праці, двигуна, який забезпечує машину енергією, і передавального механізму (або приводу), який служить для передачі енергії від двигуна до робочої машини, то з розгортанням НТР (середина 50-х років ХХ ст.) у складі машин з'являється автоматично керуючий пристрій. Його можна назвати "нервовою системою виробництва".

У процесі еволюції економічної системи, зокрема переходу до комплексного автоматизованого виробництва, категорії "предмети праці", "засоби праці" та інші наповнюються суттєво новим змістом, про що буде сказано в наступній темі.

Засоби праці в єдності з предметами праці утворюють засоби виробництва.

Така характеристика виробництва та процесу праці дана лише з боку речового змісту, а, отже, без урахування суспільної форми, тобто відносин економічної власності.

Якщо врахувати таку форму за умов капіталізму, то процес праці стає процесом капіталістичного виробництва, засоби виробництва перетворюються на постійний капітал, засоби праці — на основний капітал, предмети праці — на оборотний капітал (одну зі складових). Іншою важливою складовою оборотного капіталу без урахування суспільної форми є робоча сила, яка, водночас, є однією з ознак людини, що працює на виробництві, тобто працівника. Останній з урахуванням капіталістичної суспільної форми (тобто відносин капіталістичної власності) перетворюється на найманого працівника, або робочу силу, позбавлену засобів виробництва. У процесі формування вартості робоча

сила набуває ще однієї суспільної форми — змінного капіталу, що буде показане в наступних темах.

Власник засобів виробництва за умов капіталізму стає капіталістом. Якщо він керує підприємством (фірмою), то стає функціонуючим капіталістом, або капіталістом-підприємцем. Якщо він не виконує таку функцію, то стає капіталістом-рантьє — отримує доходи, створені найманими працівниками й менеджерами, і, здебільшого, паразитично *споживає їх*.

Позитивна економічна теорія ігнорує суспільну форму капіталістичного виробництва, тому замість понять "капіталіст" вона вживає "роботодавець", замість "найманий працівник" — "працівник", "робітник", "службовець"; замість поняття "постійний капітал" — "капітальні блага", що відображають лише матеріально-речові елементи продуктивного капіталу тощо. Навіть коли західні економісти уживають поняття "капітал", то зводять його, здебільшого, до благ, які приносять дохід, про що йтиметься в одній з наступних тем. Називаючи капіталіста роботодавцем, західні науковці намагаються приховати його основну мету — привласнення максимального прибутку шляхом експлуатації найманої праці.

Особливо безглуздою є назва "роботодавці" щодо українських капіталістів, які, ставши власниками підприємств, скорочують робочі місця (так звана "раціоналізація виробництва"), виплачують мізерну заробітну плату зі значною затримкою тощо.

Засоби виробництва і робочу силу ще називають речовими й особистісними факторами виробництва. Такі назви характеризують пасивну роль засобів виробництва й активну (домінуючу, творчу) роль людини у створенні необхідного й додаткового продукту. Створення у процесі праці цих видів продукту, а загалом — корисних матеріальних благ означає процес продуктивної праці, безвідносно до її суспільної форми.

Засоби виробництва і працівники в їх єдності і взаємодії утворюють продуктивні сили, що за умов капіталістичного способу виробництва набувають форми продуктивних сил капіталу, тобто використовуються як засіб для досягнення основної мети капіталістів. Продуктивні сили у складі засобів виробництва і працівника є найпростішими за своєю структурою (будовою) і виникли ще за умов первіснообщинного ладу. У процесі розвитку суспільства вони збагачувалися новими елементами, про що буде сказано у наступній темі.

Суспільне виробництво. У сфері матеріального виробництва створюються найважливіші для життя людини матеріальні блага — їжа,

одяг, житло тощо. І з цього погляду воно залишається і нині основою життя людського суспільства.

У XVIII ст. у сфері матеріального виробництва (промисловості і сільському господарстві) у нині розвинених країнах світу було зайнято понад 95 % працездатного населення. Зокрема, у сільському господарстві створювалось до 85 % загальної продукції.

На початку 2000 року в США та деяких інших найрозвиненіших країнах у сфері матеріального виробництва було зайнято лише близько 25 % працівників, тоді як в Україні — приблизно 72 %, що свідчить про низький рівень розвитку матеріального виробництва у нашій країні, зокрема, про низьку продуктивність праці.

Продуктивність праці — це кількість продукції, виробленої за одиницю робочого часу.

Якщо цю категорію визначати з урахуванням співвідношення витрат праці й отриманих результатів, то вона виражає відношення маси виготовлених матеріальних благ до витрат праці на їх виготовлення.

За цим показником Україна відставала на початку 90-х рр. XX ст. від розвинених країн у промисловості у 4—5 разів, у сільському господарстві — у 7—8 разів. Це означає, наприклад, що кожний зайнятий у сільському господарстві США своєю працею міг прогодувати майже 130 чоловік, а в Україні лише близько 15. Внаслідок глибокої економічної кризи в Україні упродовж 90-х рр. відставання за рівнем продуктивності праці, за оцінками спеціалістів, зросло у 2,5—3 рази.

Процес виробництва, що здійснюється за межами матеріального виробництва, отримав назву нематеріального виробництва, або сфери послуг. Єдність і взаємодія матеріального й нематеріального виробництва формує суспільне виробництво.

Розрізняють традиційні (послуги транспорту, зв'язку, страхування товарів, туризм, послуги вчителя, юриста, лікаря, культурні, мистецькі послуги та ін.) і нетрадиційні (маркетингові, інженерно-консультаційні та інженерно-будівельні, рекреаційні, рекламні, інформаційні та ін.) послуги. Розмежовують також матеріальні (транспорт, торгівля та ін.) і нематеріальні (освіта, охорона здоров'я тощо) послуги, а в межах останніх виділяють внутрішні блага (дані людині самою природою — здібності до науки, мистецтва та ін.) і зовнішні (дані їй зовнішнім світом — ділові зв'язки, репутація тощо).

Продукт виробництва та його форми. Результатом виробництва у сфері матеріального виробництва є сукупний суспільний продукт. За допомогою цього узагальнюючого показника вимірюються результати суспільного виробництва у сферах матеріального і нематеріального виробництва. Його основними формами є валовий внутрішній продукт (сукупність

матеріальних і нематеріальних благ або послуг), створений у межах окремої країни за певний проміжок часу, переважно за рік.

Валовий національний продукт, крім ВВП, включає продукцію, створену національними підприємствами (їхніми філіалами) за межами країни, необхідний і додатковий продукт.

Необхідний продукт — це частина суспільного продукту, необхідна для відтворення робочої сили нормальної якості, тобто для підтримки її працездатності (на задоволення потреб в їжі, одязі, житлі, послугах, освіті та охороні здоров'я, культурних потреб тощо), включаючи підготовку нового покоління працівників, які прийдуть на зміну тим, що пішли на пенсію (а, отже, майбутніх працездатних членів сім'ї). Мінімальна величина необхідного продукту визначається мінімумом життєвих засобів, необхідних працівникові для відтворення його робочої сили. У випадку недотримання цього мінімуму (наприклад, кількість калорій на день для робітника, за даними ООН, має становити 3600) почнеться поступове виснаження робітника, а, отже, деградація його фізичних і розумових здібностей. Мінімальна величина необхідного продукту у багатьох країнах світу встановлюється державою у формі мінімального прожиткового мінімуму на одну особу. Так, Верховна Рада України встановила такий мінімум у липні 2000 р. в обсязі 270 грн. на місяць. У США в 1996 р. межа малозабезпеченості для сім'ї з 4 осіб становила 14 тис. дол. США на рік.

Величина необхідного продукту з боку матеріально-речового змісту залежить від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил. Тому за умов первіснообщинного ладу весь створений продукт йшов на проживання, тобто набував форми необхідного продукту. Оскільки процес виробництва поступово ускладнюється, розміри необхідного продукту залежать від відносин економічної власності (а отже, від розподілу власності та доходів, розміру заробітної плати, податків, соціальних витрат держави та ін.), характеру влади, рівня організованості працівників тощо. Досягнений рівень розвитку продуктивних сил у більшості країн світу за умов справедливих відносин економічної власності та влади дозволяє забезпечити не лише мінімальну, а й додаткову величину продукту, яка забезпечує прогрес фізичних та розумових здібностей працездатної людини та наступного покоління. Але внаслідок існуючих відносин економічної власності та влади в Україні, наприклад, середня заробітна плата у 2000 р. становила близько 200 грн., а кількість калорій, яку споживала переважна більшість населення — менше 2550 кал. на день (згідно з оцінкою ООН щодобове споживання менш як 2600 кал. означає процес голодування).

Необхідний продукт є категорією безпосереднього виробництва, яка в інших сферах суспільного відтворення втілюється в інших формах. Крім того, залежно від типу відносин економічної власності в різних суспільно-економічних формаціях він розвивається у певних соціальних формах. Так,

за умов капіталістичного способу виробництва у сфері обміну він набуває форми вартості товару робочої сили, у сфері розподілу — заробітної плати, у сфері споживання — споживання працівником та членами його сім'ї певної сукупності матеріальних благ і послуг.

Рівень необхідного продукту неоднаковий як у міжгалузевому розрізі, так і на рівні окремих підприємств. Це залежить від умов праці, рівня освіти і кваліфікації працівників, про що детальніше йтиметься в одній із наступних тем.

На макроекономічному рівні величина необхідного продукту з боку речового змісту залежить від обсягів національного доходу, до якого, крім необхідного, входить *іщедодатковий продукт*. Останній є частиною суспільного продукту, створеного працівниками різних сфер суспільного виробництва понад необхідний продукт.

Додатковий продукт виникає в період розпаду первіснообщинного ладу на основі нових знарядь праці, першого суспільного її поділу. Поява додаткового продукту звільнила частину людей від створення засобів фізичного існування і дала їм змогу займатися мистецтвом, наукою, державними справами, сформувала необхідні умови для розвитку людської цивілізації. Водночас, вона створила умови для виникнення і посилення майнової нерівності та приватної власності, що базується на чужій праці, тобто поділу суспільства на класи, експлуатації людини людиною.

Додатковий продукт у різних формаціях набуває неоднакових соціально-економічних форм. За рабовласницького ладу він виражається, насамперед, у вигляді продуктів, послуг, робіт, що їх отримує в натурі рабовласник від праці своїх рабів. Суспільною формою додаткового продукту вільних селян був лихварський відсоток, який вони сплачували за позичене у землевласників зерно, худобу. У феодальному суспільстві додатковий продукт набуває форми феодальної ренти (відробіткової, продуктивної та грошової).

За умов капіталізму додатковий продукт як категорія безпосереднього виробництва у сфері обміну набуває форми додаткової вартості, у сфері розподілу — прибутку (в таких різновидах, як середній прибуток, підприємницький дохід, торговий прибуток, відсоток та ін.). У сфері споживання — капіталістичних інвестицій (якщо йдеться, насамперед, про виробниче споживання), паразитичного споживання капіталістів-рантье та ін.

Ці форми наповнюються якісно новим змістом у процесі еволюції капіталістичного способу виробництва, зокрема, на вищій стадії його розвитку, про що йтиметься в наступних темах.

Ресурси та їхні особливості. Для того щоб створити необхідну для життя суспільства кількість матеріальних і нематеріальних благ, потрібно затратити величезну кількість різних ресурсів (природних, трудових, фінансових та ін.), які називають економічними ресурсами (від фр. *ressource* — цінність, запас, джерело засобів).

Економічні ресурси — сукупність речових та особистих факторів виробництва, що використовують для виробництва товарів і послуг. Для вивчення економічних ресурсів вживають різні критерії класифікації. Крім особистого і речового чинників, можна вирізняти також відтворювані та не відтворювані чинники. До відтворюваних належать ті, що створюються і відтворюються природою (грунт, водні басейни тощо) та суспільством (засоби виробництва, наука, інформація), до не відтворюваних — корисні копалини, що використовуються як сировина. Водночас існують чинники, які спільно відновлюються у процесі взаємодії людини з природою (наприклад, трудові ресурси).

Ще одним варіантом класифікації ресурсів є їх поділ на природні, трудові, інвестиційні (грошові ресурси), наукові та інформаційні.

Суспільною формою різних видів ресурсів є певний тип власності на них.

У процесі матеріального виробництва надзвичайно важливу роль відіграють природні ресурси, до яких належать корисні копалини, земля та земельні угіддя, водні ресурси, ліси, рослинний і тваринний світ, повітряний басейн. Так, на виготовлення продукції вартістю 1 дол. людство витрачає в середньому до 1 т природних ресурсів, а з надр планети щорічно видобувають майже 25 т рудних корисних копалин і будівельних матеріалів на кожного жителя земної кулі.

Природні ресурси — це форма наявних у природі економічних ресурсів, які є сукупністю природних умов існування людини, найважливішою складовою навколишнього середовища і у процесі виробництва відображають відношення різних суб'єктів підприємницької діяльності (а загалом суспільства) до природи.

У певній країні або у масштабі планети обсяги окремих економічних ресурсів природно обмежені. Так, із загальної площі земної кулі майже 510 млн. м² (понад 75 %) припадає на моря; неоднаковими є природні умови господарювання, обсяги природних копалин тощо.

Проте, за підрахунками учених, наявні сільськогосподарські угіддя за умови їх ефективного використання можуть забезпечити необхідними життєвими благами близько 12 млрд. чоловік, тобто вдвоє більше, ніж існує на планеті. Наприклад, українські чорноземи спроможні прогодувати не менш 500 млн. чоловік. Це означає, що обмеженість даного виду ресурсів має відносний характер.

Це стосується і людських ресурсів, наявних виробничих потужностей у більшості розвинених країн світу, інвестиційних ресурсів. Так, обсяг іноземних інвестицій наприкінці 90-х рр. ХХ ст. становив понад 3 трлн дол. США. В економіку України необхідно інвестувати близько 50 млрд. дол., яких у державному бюджеті немає, але тільки за перше півріччя 2000 р. із країни було вивезено тіншовими структурами понад 25 млрд. грн. (офіційна ціна 1 дол. США на початку липня становила 4,438 грн.).

Водночас є немало країн, у яких відсутня значна частина одних ресурсів, але вони мають у наявності інші, обмін якими може задовольнити потреби більшості країн світу. Проте цьому перешкоджає дискримінаційний характер міжнародного поділу праці і світової торгівлі. Можлива і така ситуація, коли за умов масового безробіття немає спеціалістів певної професії. Але за наявності науково розроблених прогнозів, раціональної політики держави, підприємств таких ситуацій можна легко уникати або вирішувати за короткий період часу.

Закон відносної рідкості ресурсів. Отже, відносна обмеженість більшості ресурсів або їх рідкісність за умов раціональної побудови справедливого суспільства у більшості країн світу може бути вирішеною. Тому межа виробничих можливостей залежить не стільки від обмеженості ресурсів, скільки від наявного соціально-економічного устрою у більшості країн світу, зокрема від розподілу багатства і власності, величезних витрат на перегони озброєнь, величини платоспроможного попиту населення (який залежить, передусім, від величини реальної зарплати), рівня продуктивності праці (що визначається, насамперед, характером наявних типів і форм власності), пропорційного та планомірного розвитку економіки тощо, тобто від відносин економічної власності.

Водночас, справді обмеженими є лише окремі види природних ресурсів (нафта, газ та ін.). Така обмеженість є абсолютною, про *що* йтиметься в останній темі. Крім того, про абсолютну та відносну обмеженість ресурсів можна говорити і з огляду на постійно зростаючі потреби людей, зростання яких випереджає виробничі можливості суспільства.

Враховуючи відносну рідкісність переважної кількості ресурсів, можна стверджувати про дію відповідного закону. Закон відносної рідкості ресурсів виражає внутрішньо необхідні, сталі та суттєві зв'язки між зростаючими й випереджаючими потребами людини та відотною обмеженістю ресурсів і їх нерівномірним і несправедливим розподілом.

Отже, дія закону відносної рідкості ресурсів з боку речового змісту зумовлена, передусім, суперечністю між безмежними потребами і відотною обмеженими у просторі та часі ресурсами.

Сутність економічних потреб. Економічні потреби — передумова матеріального та духовного виробництва, економічних зв'язків і відносин між людьми. Найпростішим визначенням економічних потреб є необхідність людей у життєвих благах. Проте у такому визначенні не враховується їхній зв'язок із економічними інтересами (що стане зрозумілим при з'ясуванні сутності останніх), із мотивами різних видів господарської діяльності та їх початковим формуванням у свідомості людини.

Тому економічні потреби — це ідеальний внутрішній мотив людини, що спонукає її до економічної діяльності для забезпечення власного добробуту та добробуту членів родини.

Економічні потреби тісно пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном, споживанням. Необхідність задоволення цих потреб спонукає до виробництва необхідних життєвих благ. У свою чергу, виробництво, створюючи нові товари та послуги, стимулює розвиток потреб людини. Так, винайдення телевізора, магнітофона тощо значно розширило коло економічних потреб людини. Такий же діалектичний характер має взаємодія потреб і обміну. Задоволення економічних потреб здійснюється у процесі споживання. Спожитий продукт або послуга народжує нові потреби. Таким чином відбувається відтворення економічних потреб.

З боку суспільного способу виробництва їх розвиток зумовлений, з одного боку, еволюцією, прогресом продуктивних сил, із другого — відносинами економічної власності, впливом реклами, моди та інших чинників.

Завдяки економічним потребам здійснюється взаємозв'язок інтересів, цілей людей, з одного боку, та засобів і умов життя людей — з другого. Потребами і прагненнями для їх задоволення зумовлені економічні відносини між людьми, країнами.

Класифікація потреб. За ступенем задоволення розрізняють абсолютні, дійсні та платоспроможні (фактичні) потреби. Абсолютні економічні потреби визначаються максимально можливим обсягом виробництва матеріальних благ і послуг за найсприятливіших умов, які могли б бути спожиті суспільством. Так, у розвинених країнах світу не завантажені майже 25 % виробничих потужностей, є мільйони безробітних та десятки мільйонів тих, що живуть у бідності й злиденності. Тому там існує можливість значно збільшити виробництво матеріальних благ і послуг та обсяги їх споживання. Дійсні економічні потреби — це потреби, що задовольняються за оптимальних розмірів виробництва, у даному випадку — за значного недовантаження виробничих потужностей та армії безробітних. Фактичні економічні потребиви являються у формі задоволення платоспроможного попиту. Вони визначаються співвідношенням цін на предмети споживання і грошових доходів населення.

Розрізняють також економічні потреби суспільства, класів, соціальних верств, прошарків і груп, економічні потреби окремих людей. З-поміж останніх виокремлюють фізіологічні, соціальні та духовні потреби. До фізіологічних потреб належать основні потреби в товарах і послугах, без яких неможливе існування людини. Це певний набір продовольчих товарів (споживання яких забезпечує певну калорійність для працюючих та непрацюючих осіб) і товарів широкого вжитку. Так, щоб придбати 22 необхідні продукти харчування в Україні наприкінці 1999 р. необхідно було заплатити майже 200 грн. **Досоціальних** належать потреби в освіті, медичних послугах, соціальному страхуванні, вихованні дітей тощо. **Додуховних** відносять потреби людини у відвідуванні кіно, театру, картинних галерей, читанні художньої літератури, розвитку особистості.

Розвиток та задоволення потреб у кінцевому підсумку залежать від ступеня зрілості економічної системи. За первіснообщинного ладу людина задовольняла лише найелементарніші фізіологічні потреби. У наш час у розвинених країнах світу західні вчені налічують майже 11 тис. потреб, з-поміж яких переважна більшість — економічні.

Економічні потреби окремої людини, трудового колективу й сукупного працівника слід групувати навколо потреб людини-працівника і людини-власника, що, відповідно, відображає їх речовий зміст і суспільну форму. Потреби людини-працівника народжуються у виробництві і пов'язані з процесом праці, з можливістю працювати. З-поміж них виділяють насамперед потреби в якісному вдосконаленні умов праці, передусім, санітарно-гігієнічні умови (ступінь забруднення повітря, вібрація, освітленість, вологість, рівень температури, наявність кондиціонерів, інтенсивність шуму), фізичні небезпеки, контакти з іншими людьми. Близькі до цих умов фізичні вимоги, серед яких важливу роль відіграє встановлений темп роботи, тривалість робочого циклу, прив'язаність до робочого місця тощо.

Умови праці мають стимулювати робітника до ефективної, високопродуктивної праці, до творчого пошуку в процесі виробництва. З розгортанням НТР, розвитком автоматизованого виробництва з-поміж потреб людини вирішальну роль відіграватимуть потреби у вільній і творчій праці, власному вдосконаленні, виявленні здібностей і талантів, максимально можливому подовженні активного життя. З цього моменту починається розвиток людини як самомети або абсолютне виявлення її творчих обдарувань, усіх сутнісних сил. У цей етап вступили розвинені країни світу. Україна з її технологічним способом виробництва відстає на кілька десятиліть у формуванні таких потреб і створенні умов для їх реалізації.

Потреби людини-власника - це потреби в отриманні гідної для сучасного суспільства величини заробітної плати, у привласненні частини прибутку через механізм володіння акціями підприємства, в отриманні частини

прибутку від вкладених в ощадні банки трудових заощаджень та ін. Крім того, потреби людини-власника передбачають, що вона забезпечена окремою квартирою належного рівня, товарами тривалого користування (автомобілем, телевізором, відеомагнітофоном та ін.) а по можливості — і дачною ділянкою.

Основною формою багатства у розвинених країнах світу вважається власність на акції, облігації та інші цінні папери, а також на нерухоме майно. Якщо економічні потреби найбільших капіталістів поєднуються з потребами отримання політичної влади (впливу на політику держави), вони стають соціально-економічними потребами. Так, до Верховної Ради України третього скликання шляхом підкупу виборців, застосування брудних виборчих технологій було обрано понад 100 депутатів, кожен з яких витратив на виборчу компанію понад 1 млн. грн. (на той час понад 500 тис. дол.).

У структурі потреб сучасного працівника розрізняють також потреби у товарах повсякденного попиту та тривалого користування, потреби у послугах та духовні потреби. До середини 50-х років, тобто до початку формування технологічного способу виробництва, що базується на автоматизованій праці, у розвинених країнах світу переважали потреби першого виду. Тому на їх задоволення витрачалася більша частина сімейного бюджету. З 50-х років починають переважати потреби в послугах (у побутовому обслуговуванні, спорті, відпочинку, освіті, медицині тощо).

Тому переважна частина працівників народного господарства у цих країнах зайнята створенням саме таких послуг, а з їхнього сімейного бюджету на ці послуги витрачається більша частина коштів. Від середини 70-х років, тобто від початку інформаційної революції, все помітнішу роль для сучасного працівника починають відігравати духовні потреби — потреби в розвитку творчих здібностей та обдарувань людини тощо.

Потреби слід розглядати у процесі відтворення, що передбачає необхідність аналізу взаємозв'язку виробництва і споживання. Роль споживання полягає в тому, що воно створює, отже, відтворює потребу. Якщо, скажімо, в робітника сформувалася потреба у творчій, самостійній праці, а рівень споживання низький, то деформується на певному рівні й потреба в такій праці.

Закони розвитку економічних потреб. Логічним завершенням залежності потреб від рівня розвитку продуктивних сил, відносин економічної власності, здібностей, споживання та інших чинників є всезагальний закон зростання потреб, що діє в усіх суспільно-економічних формаціях.

Закон зростання потреб — закон, що виражає внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між розвитком продуктивних сил, відносин економічної

власності, з одного боку, і досягнутим рівнем задоволення потреб (або особистим споживанням), а також зростанням потреб суспільства, їх кількісно-якісним зростанням і вдосконаленням — з другого.

Внутрішніми суперечностями цього закону з боку речового змісту є досягнутий рівень виробництва і споживання та збільшені на цій основі потреби людей. Підтвердженням цього є подвоєння за сучасних умов у розвинених країнах світу кількості різних видів споживчих товарів і послуг за кожних десять років. Дія цього закону зумовлена прогресом продуктивних сил, і, насамперед, основної продуктивної сили — всього технологічного способу виробництва. Іншими внутрішніми суперечностями закону зростання потреб є суперечність між зростанням потреб і можливістю їх задоволення старими засобами виробництва, між виробництвом і споживанням, насамперед, особистим споживанням; між потребами і захопленнями індивідів. Потреби, передусім, народжуються у виробництві й пов'язані з процесом праці, з можливістю працювати. Тому добровільна творча виробнича діяльність — вища насолода для людини.

Дія закону зростання потреб із боку соціально-економічної форми зумовлена еволюцією відносин економічної власності, появою нових типів і форм власності, конкуренцією, зростанням згуртованості робітників, а відтак — й інших загонів найманих працівників, розвитком почуття людської гідності та іншими чинниками. Внутрішніми суперечностями цього закону з боку суспільної форми є досягнений прогрес у розвитку відносин економічної власності, зокрема, рівень розвитку людини-власника і збільшені на цій основі потреби різних соціальних верств і груп, окремих індивідів і трудових колективів.

Ще одним законом розвитку потреб є *закон Енгеля*, що виражає залежність між типом товарів і послуг, які купує людина, родина і рівнем доходів споживачів. У ХІХ ст. німецький економіст Е. Енгель довів, що зі зростанням величини доходів частка витрат на придбання товарів першої необхідності (насамперед, продуктів харчування) скорочується, водночас зростає частка витрат на інші товари і послуги. Водночас німецький учений А. Швабе відзначав обмеженість окремих положень закону Енгеля, зокрема те, що від доходів залежить тенденція зміни витрат на житло. За даними американських учених, зі збільшенням доходів домогосподарств на 1 % наприкінці 80-х рр. ХХ ст. попит на продукти харчування зріс на 0,8 % , на житло — на 0,9 % , послуги медицини --1,9 % , предмети розкошу — на 3,6 %, що підтверджує дію закону Енгеля.

В Україні у 90-х — на початку 2000 рр. відбувались зворотні щодо змісту закону Енгеля процеси. Якщо наприкінці 80-х рр. на придбання продуктів харчування витрачалось близько 32 % грошових доходів більшості населення, то на початку 2000 р. — майже 80 %.

Зі зростанням доходів населення у розвинутих країнах світу спостерігаються такі закономірності: 1) швидше зростає попит на послуги, порівняно з попитом на товари; 2) попит на товари і послуги низької якості зменшується, а на високоякісні зростає.

У багатьох країнах світу розробляються раціональні норми споживання матеріальних благ, насамперед продуктів харчування, які задовольняють фізіологічні потреби. Порівняння фактичного споживання з раціональними нормами споживання дозволяє визначити ступінь задоволення потреб, виявити структуру незадоволеного попиту і скоригувати на цій основі економічну політику у цій сфері.

Шляхи подолання суперечності між безмежними потребами й обмеженістю ресурсів. Такі шляхи слід розрізняти стосовно матеріально-речового змісту і соціально-економічної форми, стосовно потреб і стосовно ресурсів.

Щодо матеріально-речового змісту (технологічного способу виробництва) та ресурсів до них належать розвиток продуктивних сил (в т. ч. засобів і предметів праці, науки та ін.), техніко-економічних відносин (спеціалізації, кооперування на національному та інтернаціональному рівнях), планомірне і стабільно високе зростання виробництва, обмін ресурсами між країнами шляхом купівлі-продажу, економія ресурсів, створення замінників ресурсів, альтернативних джерел ресурсів тощо.

Щодо соціально-економічної форми (відносин економічної власності, економічної та політичної влади) до таких шляхів належать справедливий (але не зрівняльний) розподіл багатства (у світі на 3 мільярдери припадає 25 % багатства планети; у США мультимільйонер Білл Гейтс за годину отримує 4 млн. дол. доходів; в Україні 5 кланово-олігархічних груп зосередили у своїх руках понад 30 % багатства), припинення гонки озброєнь (щорічно на ці цілі у світі витрачається майже 800 млрд. дол.), формування раціональних потреб у людей (які б не спонукали їх до безмежної гонитви за величезним багатством (Аристотель називав це протиприродним видом наживи майна, яке не приносить щастя людині), значне зниження витрат на гіпертрофовану рекламу та ін.

Семінарське заняття № 11

Тема: Цінності в житті людини

Мета: розкрити поняття цінностей у житті людини; показати співвідношення поняття цінності і культури; виховувати студентів у дусі гуманізму.

Методи: словесний

План:

- 1 Цінності як визначальні характеристики людського буття. Людина в системі цінностей.
- 2 Цінність і ціль.
- 3 Базові цінності людського буття.
- 4 Вищі духовні цінності.
- 5 Поняття духовної досконалості.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:
аксіологія, цінність.

Теми рефератів:

- 1 Система людських цінностей.
- 2 Духовна досконалість.

Матеріально- технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
підручник, філософський словник, реферати, вислови філософів.

Література:

- 1 Амосов Н.М. Разум, человек, общество, будущее. К., 1994.
- 2 волков Г. Эра роботов и эра человека. М., 1991.
- 3 Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М., 1990.
- 4 Горохов В.Г., Розин В.М, Введение в философию техники. М., 1998.
- 5 Князев В.Н. Человек и технология. К., 1990.
- 6 Мельник В. П. Філософські проблеми технікознавства. Львів, 1994.
- 7 Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.

Аксіологія (грец. — цінність, лат. — вчення) — філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.

Цінність — феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей.

До цінностей відносять передусім усе те, що природа надала в користування людині — чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки і моря. Це — природні цінності. Цінністю є здоровий стан організму (біологічні цінності) Цінностями є певні душевні стани (психічні цінності) — відчуття комфорту, піднесеності, закоханості, радості, щастя. Соціальними цінностями є зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, демократія. Їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни. До сфери духовних цінностей належать найвищі ідеали людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, святість) і предмети культури, в яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні і юридичні системи, наукові теорії). Усі ці різноманітні предмети і феномени робить цінностями, об'єднує певне їх відношення до

людини. Всі вони спрямовані на благо людини, на її утвердження в житті. Саме в цьому і полягає основна особливість цінності.

З огляду на роль цінностей у житті людини виокремлюють цінності-цілі і цінності-засоби. Цінностями-цілями вважають найзагальніші життєві орієнтири, які не потребують обґрунтування, а мають значення самі по собі. Їх людина сприймає на віру, вони є очевидними для неї. Та-кими цінностями є, наприклад, істина, добро, прекрасне, жит-тя, кохання, щастя. Цінності-засоби втілюють у собі певну ситуативну мету, вони служать засобами досягнення інших, значиміших цілей. Наприклад, молоді люди важливим у своє-му житті часто вважають одяг.

Семінарське заняття № 12

Тема: Світові релігії.

Мета: ознайомити із структурою релігії, її функціями, дати загальну характеристику релігій світу, виховувати повагу до людей інших віросповідань.

Методи: словесний

План:

- 1 Світові релігії: іслам, буддизм, християнство.
- 2 Локальні релігії.
- 3 Релігійні конфесії та напрямки.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми:

агностицизм, гносеологія, догматизм, істина, метод.

Теми рефератів:

- 1 Людина і пізнання. Чи приречена людина на пізнання?
- 2 Взаємні впливи наукового, мистецького та життєво-досвідного пізнання.
- 3 Істина та життєва правда.
- 4 діалектика істини та заблудження в сучасній філософії.

Матеріально – технічне забезпечення та дидактичні засоби , ТЗН:

підручник, філософський словник, вислови філософів, реферати.

Література:

- 1 Релігієзнавство: Навч. посібник /За ред.. М.Ф. Рибачка. – К., 1999.
- 2 Релігієзнавство: Підручник / За ред.. В.І. Лубського.- К., 2000.

- 3 Єришев А.А. Релігієзнавство: навчальний підручник. – К., 1999.
- 4 Релігієзнавство: Навчальний посібник / За ред. В.І.Лубського. – К., 2004.
- 5 Релігієзнавство: Навчальний посібник / А.Г. Баканурський та інші. – К., 2004.
- 6 Бублик С. А. Релігієзнавство: навчальний посібник. – К., 1998.
- 7 Черний А. Релігієзнавство.- Академія, 2003.

Світові релігії – монотеїстичні релігії, які в процесі свого історичного розвитку подолали етнонаціональні межі і стали відкритими для всіх. Головними рисами світових релігій є : 1) виникнення у зв'язку з радикальними історичними змінами (перехід до феодальних соціально-економічних відносин); 2) космополітичний, пропагандистський характер, орієнтація на всіх людей; 3) відмова від специфічної обрядовості, яка розмежовує людей різних національностей; 4) велика роль у їх становленні засновника чи групи засновників; 5) відображення способу життя великих регіонів, різних станів, каст, народностей, націй; 6) чітко виражений прозелітизм (намагання навернути).

Буддизм – найдавніша з трьох світових релігій, яка виникла в Індії в середині I тисячоліття до нашої ери. Нині буддизм сповідують в усьому світі близько 400 млн. осіб. Засновником буддизму вважають Будду Шак'я-Муні. Релігія вчить, що життя в усіх його проявах – зло, яке приносить страждання всьому живому. Причина зла і страждань – прив'язаність людини до чуттєвого світу, людські почуття, пристрасті, бажання. Подолавши їх, можна перервати «круговерть буття», створити собі таку карму, яка приведе до стану нірвани. Допомогти у здійсненні цього шляху можуть вісім добродійностей : правильні погляди, правильна рішучість, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильний напрям думки і правильне зосередження. Моральні заповіді буддизму мають характер заборон : 1) не вбивати жодну живу істоту; 2) не брати чужої власності; 3) не торкатися чужої дружини; 4) не говорити неправди; 5) не пити вина. Буддійська література нараховує багато тисяч творів, канонічною вважається Трипітака. У I – V століттях нашої ери склались три основні релігійно-філософські школи буддизму – тхеравада, хінаяна, махаяна. Численні буддійські угруповання з певною умовністю становлять три течії : південний і південно-східний буддизм (тхеравада, індобуддизм); далекосхідний буддизм (дао-буддизм); центральноазіатський (тантричний) буддизм. Одним із організаційно незалежних махаяністських різновидів у буддизмі є ламаїзм (тибетський буддизм).

Християнство – друга за часом виникнення світова релігія. Християнство зародилося в середині I століття нашої ери в східних провінціях Римської імперії. В 312 році імператор Костянтин урівняв християнство в правах з усіма релігіями імперії; в 324 році проголосив його державною релігією,

а в 325 році скликав в м. Нікеї Перший церковний Собор, на якому фактично закріпив союз між церквою і державою. 395 року Римська імперія розколотась на Західну і Східну, розпочався процес розділення римської і константинопольської церков, який завершився у 1054 році. Західна церква отримала назву католицької, а східна – православної. У XVIст. від католицизму відокремились протестантські церкви. Згідно християнського віровчення засновником його є Ісус Христос – Син Божий, який з волі Бога – Отця зійшов на землю, олюднився через народження Дівою Марією, дав людям заповіді Нового завіту, прийняв страждальницьку смерть, воскрес і вознісся на небо. Священною книгою християн є Біблія. Створювалась вона від XII ст. до н.е. по II ст. н.е. основні положення християнського віровчення сформульовані у Біблії та постановах вселенських соборів. Їхня сутність викладена в 12 пунктах Символу віри. Основи віровчення становлять такі настанови Біблії : десять заповідей Божих; дві головні заповіді Божі; обов'язки християнина; сім святих таїнств; основи віри, які кожний християнин повинен знати і в них вірувати; плоди Духа Святого; три головні християнські чесноти; сім дарів Духа Святого; гріхи смертні з протилежними їм чеснотами; блаженства євангельські. Християнський культ включає сукупність таїнств, ритуалів, свят, звичаїв, обрядів. Християнство сповідують 1,5 млрд. чоловік.

Іслам – наймолодша світова релігія. В різних країнах світу налічується понад 900 млн. послідовників ісламу. Іслам виник на початку VII ст.. в південно-західній частині Аравійського півострова. Одним з засновників цієї релігії є Мухаммед (570-632 рр.), який 610 року оголосив себе посланцем єдиного Бога. Термін «іслам» у перекладі з арабської означає «покірність», а того, хто прийняв цю релігію, називають мусульманином. Іслам має кілька течій, найпоширенішими з них є сунітська та шіїтська, що відрізняються одна від одної деякими догматами і обрядами. Основи віровчення ісламу викладені у «святій» книзі ісламу – Корані (VIIст.). другим після Корану джерелом віри у мусульман - сунітів є Сунна. У Корані і Сунні поряд з релігійними догматами і переказами про всеилля Аллаха містяться різні моральні повчання, викладено принципи взаємостосунків з іншими народами, ставлення до жінки, до власності тощо. Положення Корану і Сунни покладено в основу феодального мусульманського права – шаріату. До особливостей віровчення ісламу слід віднести : віру в єдиного бога Аллаха і його посланців – Мухаммеда і Алі; шанування «священного писання» (Корану та Суни); щоденна п'ятиразова молитва(намаз); дотримання посту (уразу); ходіння на молитви до Мекки (хадж); священна війна з невірними (джихад, газават).

Даосизм – релігійно – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону дао. Найкраще характеризує дао рівновага і поєднання двох основних принципів китайської

міфології: інь (земної сили) і т (небесної сили). Вони символізують дві протилежності, що існують у кожному предметі одночасно, протидіючи і доповнюючи одна одну.

Конфуціанство – комплекс давньокитайських філософських, релігійних, етичних доктрин, сформованих Конфуцієм. У їх основі – питання моральної природи людини, її життя в родині, державі, суспільстві. Конфуцій прагнув створити суспільство без конфліктів і тому віддав перевагу правилам «золотої середини».

Синтоїзм – у перекладі з японської мови означає «шлях богів». Стверджує божественне походження імператорської влади.

Зороастризм – йому властиве вчення про страшний суд, про потойбічне життя, про кінець світу внаслідок космічної [катастрофи](#), в якій грішники з їх покровителями загинуть, а праведники – послідовники доброго божества з допомогою Митри воскреснуть і очистяться вогнем.

Джайнізм – проповідує п'ять істин: не убий, не говори неправди, не кради, не прив'язуйся до земних речей, будь непорочним (для монахів). Також джайнізм зберіг віру у перевтілення душ, вчення про карму, про періодичну появу пророків.

Сикхізм – центральне місце в ньому займає поняття Бога, ця релігія не вимагає доказів існування Бога, він є самоочевидною реальністю; визнає єдність Бога.

На сьогодні Україна - багатоконфесійна держава, де офіційно (на 01.01.99 р.) діє більше 21 тис. релігійних громад, 82 конфесії, напрямів і тлумачень. Найпомітнішими серед них є: Українська православна церква (УПЦ), Українська православна церква - Київський патріархат (УПЦ-КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Римсько-католицька церква (РКЦ), євангельські християни-баптисти (ЄХБ), християни віри євангельської (ХВЕ), адвентисти сьомого дня (АСД), свідки Єгови, а також мусульманська, реформатська та іудаїстська церкви, що становлять 97,1 % всієї релігійної мережі України.

Найвпливовішою складовою релігійного життя залишається православ'я. Загалом воно об'єднує близько 11,5 тис. громад, що становить 54 % загальної кількості релігійних об'єднань.

Українська православна церква є домінуючою в українському православ'ї. На сьогодні вона нараховує 35 єпархій, де діють 8000 громад віруючих, налічує 105 монастирів, 14 духовних навчальних закладів, 37 періодичних видань, 2108 недільних шкіл та 16 братств. Церковну службу здійснюють біля 6,5

тис. священників. У 1991 р. церква отримала від Московської патріархії самостійність в управлінні, але канонічне підпорядкована патріарху Московському і всієї Русі - Алексію II (нар. 1929 р.). Управління церквою здійснює Синод УПЦ на чолі з предстоятелем митрополитом Володимиром. Найбільш питома вага громад УПЦ у Вінницькій (69,6 %), Хмельницькій (64,4 %), Луганській (60,8 %), Волинській (59,3 %) та Полтавській (58,1 %) областях.

Українська православна церква - Київський патріархат, керована патріархом Київським і всієї Русі-України Філаретом, нараховує 28 єпархій, 2,3 тис. громад, має 17 монастирів, 1745 служителів культу, 13 духовних навчальних закладів, 19 періодичних видань та 507 недільних шкіл. Ця церковна організація виникла у червні 1992 р. в результаті об'єднання частини релігійних громад та духовенства УПЦ і УАПЦ. Управління церквою здійснює Вища церковна Рада на чолі з патріархом. Найбільш питома вага громад УПЦ-КП в Київській (24,1 %), Івано-Франківській (21,2 %), Рівненській (21,1 %), Миколаївській (17,5 %) областях.

Процеси, пов'язані з демократизацією церковного життя і розпадом СРСР, призвели до зростання напруженості в православному релігійному середовищі. Саме з цієї причини сьогодні в Україні існує так званий православний вузол, що складається з Української православної церкви (УПЦ) на чолі з митрополитом Володимиром (в миру - В. Сабодан (нар. 1935 р.)), Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП) на чолі з патріархом Філаретом (в миру - М. Денисенко (нар. 1929 р.)), що утворилася в червні 1992р. після об'єднання з частиною автокефалістів, і Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ), яку очолював до своєї смерті патріарх Димитрій (в миру - В. Ярема (1930-2000 рр.)), що не підтримала цього об'єднання церков.

Переважна більшість православних віруючих належить до УПЦ, котра нараховує близько 8000 Парафій, Вони об'єднують в 35 єпархій. УПЦ має Духовну Академію, семінарії і духовні училища, 105 монастирів. Друкований орган - журнал "Православний вісник".

Українська Православна Церква Київського Патріархату має 2300 парафій, які структуровано в 28 єпархій. Три з них знаходяться на території Російської Федерації. В структуру УПЦ КП входять: Духовна Академія, семінарії і теологічний факультет Чернівецького університету. Київському Патріархату належить 17 монастирів. Офіційне релігійне видання - журнал "Православний вісник".

Українська Автокефальна Православна Церква налічує 1000 парафій, об'єднаних в 10 єпархій.

Українська автокефальна православна церква нараховує біля 1000 парафій, 83,4 % яких знаходяться у Львівській області. Церковну службу здійснюють 543 священники. Структурне оформлення цієї релігійної організації було здійснене у 1990 р., коли на помісному соборі обрали першого в Україні патріарха (Мстислава). 1992 р. частина єпископату УАПЦ об'єдналася з окремими представниками УПЦ, утворивши УПЦ-КП. Противники цього об'єднання на чолі з патріархом Мстиславом не визнали здійсненого акту і невдовзі після смерті патріарха (вересень 1993 р.) провели свій помісний собор, обравши на ньому патріарха УАПЦ Димитрія.

Починаючи від 1990 р. чимало греко-католицьких релігійних громад у західних областях України відновили свою діяльність і були зареєстровані органами влади. 1991 р. до Львова на постійне місце проживання повернувся очолювач єпархій УГКЦ за кордоном Мирослав Іван кардинал Любачівський (нар. 1914 р.). УГКЦ оформилася як одна з українських церков, яка має власну ієрархію, релігійно-адміністративний центр і свої громади переважно в західних областях України, їх понад 3000, котрі об'єднано в 15 єпархій та Києво-Вишгородський екзархат. В УГКЦ діють 4 семінарії.

Досить активно відбувається відродження Української греко-католицької церкви. За кількістю громад (3212) вона практично вийшла на довоєнний рівень (3237) і займає на сьогодні друге місце в Україні. Переважна більшість парафій знаходиться у Львівській (1333), Тернопільській (721), Івано-Франківській (629) та Закарпатській (280) областях. Останнім часом помітне поширення греко-католицизму в інших регіонах України. Нині громади УГКЦ діють в Донецькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та в Республіці Крим. З моменту легалізації (1989 р.) УГКЦ відновила свою структуру, створила 15 єпархій, 73 монастирі, 10 духовних навчальних закладів, 27 періодичних видань. До цієї церкви належать також 19 греко-католицьких єпархій, що діють серед української діаспори в Австралії, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Польщі, Франції, Хорватії та СІЛА. Очолює церкву Верховний архієпископ Мирослав Іван кардинал Любачівський.

Серед церков, що найбільш динамічно розвиваються останніми роками, - Римсько-католицька церква, її зусилля сьогодні спрямовані на відродження церковної мережі, що існувала в період найбільшого впливу католицизму в Україні у XVII- XVIII ст. РКЦ практично закінчила свою розбудову. Призначено єпископів, утворено Львівську архідієцезію як її духовний центр та Житомирську і Кам'янець-Подільську дієцезії. У підпорядкуванні нунція (посла) Ватикану в Україні автономно діє структура РКЦ у Закарпатті. Відкрито Київський духовний коледж, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Київський український римсько-католицький університет. На сьогодні понад 700 католицьких громад діють в усіх областях України, за

винятком Полтавської. Крім цього, РКЦ має 33 монастирі, біля 307 недільних шкіл, 12 періодичних видань та понад 400 служителів культу, серед яких 240 - іноземці. Будується 86 нових культових споруд.

В незалежній Україні католицька церква здобула умови для динамічного розвитку, її духовним центром є Львівська архідієцезія. З 1992 р. в Україні працює перший Апостольський Нунцій (посол) архієпископ А. Франко. На сьогодні в державі діє понад 750 католицьких громад, що охоплюють всі області, 33 монастирі, 6 духовних навчальних закладів, зокрема Український римсько-католицький університет, працюють 12 періодичних видань та більше 400 служителів культу.

Досить широко представлені в Україні церкви протестантського напрямку. Вони об'єднують 4712 релігійних громад, в тому числі: євангельські християни-баптисти - 1871; християни віри євангельської (п'ятидесятники) - 1282; свідки Єгови - 514; адвентисти сьомого дня - 676; реформатські церкви - 100; лютерани - 45.

Найбільш поширені баптистські громади в Чернівецькій (108), Київській (101), Вінницькій (94) та Хмельницькій (89) областях; п'ятидесятницькі - в Рівненській (158), Волинській (100) та Тернопільській (62); єгови́стські - в Закарпатській (227), Львівській (65) та Івано-Франківській (52); адвентистські - в Чернівецькій (70), Вінницькій (55), Черкаській та Хмельницькій (по 2) областях. Громади реформатської церкви діють лише в Закарпатті.

В протестантських церквах є необхідні управлінські структури, в тому числі республіканські духовні центри, що діють на підставі зареєстрованих в установленому законом порядку статутів. Тут панує спокійна діловитість: зміцнюється матеріальна база релігійної діяльності, ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська робота; підтримуються тісні зв'язки з братніми церквами інших держав, регулярно завозяться з-за кордону релігійна література, медикаменти, одяг, продовольчі товари, які розподіляються по лікарнях, будинках сиріт, серед і людей похилого віку, інших мало захищених верств населення.

Значно зросла в Україні кількість мусульманських громад (281). Проте єдиної церковної структури ця конфесія не набула. На сьогодні офіційно діють три зареєстровані самостійні центри: у Києві, Донецьку та в Криму.

Іслам в Україні має давню історію. Його масове поширення концентрується переважно в Криму, який було ісламізовано в часи Золотої Орди. В період Кримського ханства, до завоювання його Росією, іслам мав всі умови для розвитку. Так, у XVII ст. тільки у Бахчисараї було 32 мечеті, а на весь Крим

діяли 23 медресе і 131 мектеб (школа початкової освіти). У подальшому мусульманство терпіло утиски з боку світської і духовної влади імперії. Зазнавало відомих переслідувань татарське ісламське населення і за часів Рад. Союзу. Особливо це відбувалося під час депортації кримських татар. Нині відбувається відродження мусульманських громад, їх на початок 1999 р. було в Україні 181. Вони діють в структурі трьох об'єднань: Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Асоціація незалежного ДУМУ і ДУМ Криму.

Три центри керують діяльністю 102 іудейських громад. Це, зокрема, Об'єднання іудейських релігійних організацій (головний рабин Я.Блайх) та об'єднання релігійних громад іудейського віровизнання (президент Н.Дубинський).

Останнім часом в Україні знайшли певне поширення *релігійні* організації так званих нетрадиційних культів. Серед них: громади харизматичного напрямку (113), Церкви повного Євангелія (191), РУН-віри (42), Товариства свідомості Крішни (32), Новоапостольської церкви (53), Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормонів) (47) та буддистських дацанів (по 30). Крім того, в Україні діють понад 200 малочисельних об'єднань віруючих 46 релігійних напрямів, течій і тлумачень.

У власності або ж у користуванні релігійних громад знаходяться 10 752 культові споруди. Крім того, вони мають 280 монастирів, 94 місії, 23 братства, 94 духовних навчальних закладів, 4529 недільних шкіл та пунктів катехізації, 173 періодичних видання. Релігійні потреби віруючих задовольняють 19312 священнослужителів, серед яких 483 іноземці.